

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ

ХРОНІКА АРХЕОЛОГІЇ ТА МИСТЕЦТВА

Ч 3

У КИЄВІ—1931

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ ВУАН

просить всі установи та окремих осіб, які одержують видання Археологічного Комітету, надсилати в обмін свої публікації на таку адресу: Київ. Головна пошта, скринька № 31. Всеукраїнський Археологічний Комітет.

Ukrainische Archäologische Komitee bittet alle wissenschaftlichen Anstalten wie auch einzelne Personen, welche die Ausgaben des Archäologischen Komitee bekommen, in Tauschverbindungen einzutreten.

Bitte die Korrespondenz und Bücher auf folgende Adresse zu senden: U.S.R.R. Kyjiv, Postschachtel N 31, Ukrainische Archäologische Komitee.

„ХРОНІКА АРХЕОЛОГІЇ ТА МИСТЕЦТВА“ Ч. 4.

В цьому числі уміщено такі статті: На новому етапі. До чергових завдань української археології. ч. I—II—П. Куріпкий. Короткий звіт по дослідженю території Дніпрельстану за 1930 р.—академік Д. Яворницький. Деякі форми кам'яного знаряддя та їхнє призначення—К. Коршак. До питання про післятрипільський період мідяної доби на Україні—Л. Динцес. Звіт за археологічні досліди на Старобільщині року 1928—О. Потапов. Ново-санджарівський скарб. 1928 р.—О. Тахтай. Відомості про деякі городища південної частини київського Подіїв'я—В. Козловська. З археологічних дослідів у с. Райках 1930 р.—Т. Мовчанівський. Найстаріші фаянсово-порцелянові заводи на Волині—К. Білоцерківська. Розписи культової єврейської пам'ятки XVIII ст. у м-ку Михалполі на Поділлю—Л. Левитська. Виставка у Києві (р. 1931) досягнень радянської археології за останні роки—В. Козловська. Далі подано розділи—„Varia“, „Праця науково-дослідчих установ“, „Критика та бібліографія“. В останньому розділі буде подано бібліографію археологічну та музеїну.—Г. Вовк. Це число „Хроніки“ ілюстровано.

Підготовляється до друку „ХРОНІКА АРХЕОЛОГІЇ ТА МИСТЕЦТВА“
ч. 5.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ

Ukrainische Akademie der Wissenschaften, Ukrainische Archäologische
Komitee.

Chronik der Archäologie und Kunst. Heft 3. 1931. Zusammenfassungen Seite 106
Redakteur Valerijá Kozłovska.

ХРОНІКА АРХЕОЛОГІЇ ТА МИСТЕЦТВА

ч. 3

У КИЄВІ — 1931

Бібліографіч. опис цього видання вищено в „Літопису Українськ. Друку“, „Картковому реєртуарі“ та інших покажчиків Української Книжкової Галати.

Дозволяється випустити в світ.

Неодмінний Секретар Академії Наук
Академік *O. K. Корчак-Чепурківський*

ТОРФОВИЩА-ВОЛОТА ТА ЯКЕ ЗНАЧІННЯ ВОНИ МАЮТЬ ДЛЯ АРХЕОЛОГІЇ

Леонід Дмитров

Серед чималої сили різних природних багатств, що перевоюються в надрах землі, Україна, як відомо, володіє колосальними просторами торфових покладів¹⁾.

Індустріалізація країни, її електрифікація та взагалі перетворення з країни аграрно-індустріальної на індустріально-аграрну, а також реконструкція сільського господарства та машинізація його потребують підсилено використовувати всікі види палива. А тому цілком зрозуміло, що на торфовища, які криють у собі величезні запаси акумульованої енергії, за наших часів звернуто увагу, як на багаті ресурси палива й при тому палива місцевого, що цілком може заступити собою довізну нафту та вугілля.

Ось через це саме за „п'ятирічкою“ Україна стає за міцну базу для торфової промисловості; видобування торфу

1) За даними, що їх подає „Пятилетний план торфяной промышленности УССР“, торфовища на Україні охоплюють площею в 690 тисяч га, з запасом 2,075 млрд. тон. Розмір залягання торфовищ дуже нерівномірний по всій Україні. Торфові масиви найбільше сконцентровано в Українському Поліссі, в лісостепу торфовищ менше і в степовій частині вони майже зовсім зникають. У межах районів заболоченість по округах теж дуже рівномірна. Тим часом, як у Коростенській окрузі заболоченість досягає 33%, в Глухівській — вона знижується аж до 6%. Округи правобережного лісостепу заболочені рівномірніше — не більш як на 6%. Виняток становить тільки Київська округа, що заболочена до 19%. Мало заболочені Кам'янець-Подільська та Могилівська округи. Розмірно компактні масиви торфовищ спостерігаються в округах лівобережного лісостепу: Ніженський, Прилуцький, Роменський, Сумський, де заболоченість хитається між 4% до 10%. Далі на південь заболоченість знижується і хитається між 1% в Куп'янській окрузі до 3% в Харківській. Степові округи заболочені зовсім мало і торфовища є тільки в округах Херсонській та Миколаївській. Отже торфовища поширені в таких районах: всі округи Полісся, лісостепу (право і лівобережного) і дві степові округи, себто всього 28 округ, які є відомі під назвою „торфоактивних“. Останні 12 округ мають площею заболоченості до 200 тисяч га, але без запасів торфу. Див. „Пятилетний план торфяной промышленности У. С. С. Р.“, Київ, 1930, с. 4.

колосально збільшується¹⁾ і на Україні майже не залишається жадного більш-менш значного торфовища, що його протягом найближчого часу не розроблювали б.

У зв'язку з цим, за директивами влади, здійснюючи п'ятирічний план, Укрторфтрест, а також і всі інші аналогічні організації, як, наприклад, Укрмеліотрест, Порцелянтрест, Відділи Місцевої Промисловості, селянські продукційно-кооперативні товариства та артілі тощо, почали вже підвищеним темпом планово розроблювати торфовища України. На самій Київщині торфорозробки вже тепер охопили величезну площину й на них працює понад 3.500 чоловіка.

Такі перспективи розгортання торфової промисловості на Україні цілком природно мусять притягти увагу археологів: торфовища, як відомо, такі місця, що ні в якому разі не можуть залишатися поза їхньою увагою. Бувши велими цінні й варті уваги сторонами економічною й господарчою, як склади паливних ресурсів країни, вони не меншою мірою цінні й варті уваги і як склади культурні, що криють у собі силу цікавого історичного, а подекуди

¹⁾ Із 28 торфо-активних округ великі торфорозробки передбачаються за „п'ятирічним планом“ в 21 окрузі, що в них, як пе видно із нижче-наведеної таблиці, площа торфовищ становить 96% до всієї площини запас торфу досягає 97%, всього запасу торфу на Україні, а саме:

Назва районів та округ	Площа тор- фовищ в тис. га	Запас торфу в млн. тонн.

I. Полісся.

1. Коростенська	80,0	220,0
2. Чернігівська	95,0	322,5
3. Глухівська	36,0	123,0
4. Конотопська	46,0	137,5
Разом . . .	257,0	803,0

II. Правобережний лісостеп.

5. Шепетівська	7,0	16,5
6. Кам. Подільська	1,8	6,0
7. Проскурівська	14,0	43,8
8. Вінницька	12,0	34,9
9. Бердичівська	6,5	17,7
10. Київська	101,0	279,4
11. Вілоцерківська	7,0	20,8
12. Шевченківська	51,0	169,2
Разом . . .	200,3	588,3

навіть і передісторичного матеріалу. У рямцях журналної статті не можна — та гадаємо, що це й не потрібно тут — передказувати про знахідки у торфовищах Швейцарії, про Стеннеструпові знахідки в торфовищах Данії, про знахідки в торфі проф. Іностранцева біля Ладозького озера й багато інших. Вони всім відомі.

Якщо в західно-европейських країнах на болота й торфовища вже давно звернуто увагу, іх давно вже систематично й ґрунтально досліджують і вивчають і вже знайдено чимало цінного матеріалу щодо історії рослинності, фавни, клімату, а також і людської культури, то в нас, на Україні, болота й торфовища являють собою майже непочатий край і чекають ще свого дослідника, особливо щодо археології.

Та хоч наші українські торфовища ще не дали нам досі ні „палафітів“, ні „будівель на палях“, алеж і вони, дарма що їх ніколи ще систематично й на досить великій площі не розроблювано, все ж устигли вже зарекомендувати себе стороною археологічною. І, безперечно, ми не помилимось, коли скажемо, що в всі дані припускати, що в розумінні археологічному вони як есть нічим не різняться від торфовищ Західної Європи.

Як і ті, вони також переховують у собі чимало цікавого й цінного археологічного матеріалу з усіх часів, народів і культур, що існували на Україні. Та це цілком зрозуміло. Роля та значіння, що належали багнам, болотам і трясови нам у житті стародавньої й первісної людини, дають нам повне право робити такі висновки. Справа в тім, що людство, як відомо, ввесь час, протягом свого існування скрізь надзвичайно турбувалося питаннями своєї безпеки. Перші часи свого існування — протягом кам'яного віку й бронзової

III. Лівобережний лісостеп.

13. Ніженська	62,5	138,0
14. Прилуцька	44,5	208,0
15. Роменська	16,0	64,5
16. Лубенська	41,8	136,7
17. Сумська	6,0	12,8
18. Кременчуцька	12,0	23,3
19. Полтавська	16,0	13,7
Разом . . .	198,8	597,0

IV. Степ.

20. Херсонська	7,5	11,7
21. Миколаївська	2,5	2,7
Разом . . .	10,0	14,4
Усього разом . . .	666,1	2002,7

доби—воно для своїх осель обирало переважно або горяні місцевості з вершками, що здіймаються відокремлено й що їх дуже легко можна було боронити, або навпаки — будували свої поселення серед озер, боліт, що й захищали їх від ворогів. І тільки пізнішими часами бронзової доби в людей почала з'являтися свідомість більшої безпеки, а тому вони оселяються вже нижче — на рівнинах, і будівлі на паях майже зникають.

Звичайно, таку саму роль відгравали болота, багна й трясовини й на тім терені, що його тепер посідає Україна. Історик Ґотів Іорнанд виразно свідчить, що певна частина слов'ян тулилася по болотах та лісах,—вони й були в них замість городів. Повсякчасна боротьба, що точилася поміж родами, постійна небезпека, що загрожувала їм і від своїх родових чвар і від нападу чужих народів, примушували їх часто-густо будувати свої житла в неприступних місцях — в лісах, на озерах, річках і болотах. А тому „крепости лесные и болотные“ були тоді досить поширені. В разі боротьби вони завсіди віддавали перевагу боротьбі на місцях важко приступних, як ліс, болото тощо. „Начаша мости мостити по болотам и грязным местам“, як це говориться в відомому „Слові о полку Ігоревім“, і це була тоді найзвичайніша стратегічна справа. Узагалі болото на рівні з лісом стародавня людина — та й сучасна теж — завсіди використовувала стратегічною стороною і тому воно її приваблювало. Ось чому ми дуже часто можемо спостерігати, що багато старовинних городищ будовано звичайно так, що одним із своїх боків вони прилучалися або до ліса, або до болота.

Одне слово, багна, болота й трясовини, які з плином часу здебільшого перетворювалися на сьогодні нам торфовища-болота, безперечно протягом свого існування бачили стародавню людину й були за свідка багатьох подій, про які вони безсторонньо й правдиво можуть розповісти уважному дослідникові.

Відомий гідролог України, директор центрального науково-дослідчого Інституту торфової промисловості „Інстторф“ у Києві, акад. Е. В. Опоків, в своїй праці „Болота-торфовища“¹⁾, а також і в особистій розмові з нами досить категорично висловив свою певну думку, що будівлі на паях безперечно були й у нас і що навіть в деяких місцях, коли рівень води низький, він спостерігав рештки їх у формі окремих рядів паль — у воді, наприклад, великого озера (площою понад 5.000 десятин) „Князь“ або „Жид“ у теперішній

¹⁾ Див. Е. Опоков, Болота-торфовища. Вид. II, ДВУ, 1926, с. 92.

Мозирській окрузі¹⁾,—і він певний, що безперечно „з часом будуть знайдені вони і у нас, як розроблятимуться торфовища“²⁾.

Такої ж думки тримається й проф. О. Федоровський. „Покищо не було певних відомостей про знахідки цієї категорії пам'яток на Україні“,—каже він про палафіти та будівлі на палях. „Але в останній час є вказівки на відповідні знахідки на Волині та Поділлі. Будівлі на палях можна шукати і в інших місцях... Їхні рештки відкриваються під час посухи в озерах, також при розробці торфовищ“³⁾.

Звичайно, ми не розв'язуватимемо тут питання, чи були в нас на Україні будівлі на палях, чи ні, бо певні, що протягом найближчого часу фактичний матеріал, що його буде виявлено під час торфорозробок, сам собою це питання розв'яже. Наведеними тут думками авторитетних і шановних професорів ми тільки бажали б загострити читачеву увагу на тій безперечній думці, що торфовища України мають своє багате історичне минулé й переховують у собі цікавий і цінний археологічний матеріал.

Коли від цих супто априорних, теоретичних міркувань та прогноз перейдемо до звичайної повсякденної практики, то побачимо, що вона цілком їх стверджує. Досвід і практика невідступно та впerto показують, що трохи не кожна, навіть найдрібніша, меліораційна робота на першім ліпшім

¹⁾ Відомі ці палі і в археологічній літературі. Бачив їх під час своєї археологічної подорожі до Прип'ятського Полісся Й. В. З. Завітневич: „Самое „Князь“ или „Жид“ озеро,—каже він,—оказалось не лишенным некоторого археологического значения; на середине его, по линии, соединяющей лежащие на двух противоположных его берегах деревни Дяковичи и Пуховичи, видны следы какой-то свайной постройки. В народном предании с этим сооружением связана легенда про князя (то Радзивила, то Битгевштейна, то одного из Ягеллонов), который влюбился в еврейку. Боясь преследования родителей последней, он создал на озере неприступный замок и поселился в нем со своей возлюбленной; над сооружением насыпи работала „вся Слугчина“... С этого времени озеро стало называться „Князь“ или „Жид“ озером. Конечно,—говорить далі В. З. Завітневич,—для археолога было бы приятнее доказать, что рассматриваемые сваи относятся, если уже не к такой глубокой древности, как, например, швейцарские свайные постройки, то по крайней мере к той же эпохе, к которой относятся наши древние славянские городища... Со слов проф. В. Б. Антоновича могу указать на то, что в одном из сочинений польского ученого Бартошевича есть известие, что Иероним Радзивил, принявши иудейство, выстроил, на „Князь-озере“ замок, в котором происходили собрания раввинов“. Із археологіческої екскурсії в Припетське Полесье. Чт. в Іст. Обществе Нестора Летописца. Кн. 4, 1890 г., с. 19—20.

²⁾ Дів. С. Опоков, Болота-торфовища. Вид. II, ДВУ, 1926, с. 92.

³⁾ Проф. О. Федоровський, Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних. Харків, 1927, с. 92.

торфовищі завсіди дає якісь знахідки, що безперечно мають своє значіння для науки. А через те всяка робота на торфовищі, не кажучи вже про планову систематичну торфопророзбку, повинна притягти до себе найпильнішу увагу археологову.

Щоб не бути безшідставним і бездовідним, пошлемося на авторитет багатолітнього практика цієї справи, інспектора торфу при Порцелянтресті М. П. Шиянова. Він розповів мені, як один із багатьох прикладів, що на Пирятинському торфовищі, на Полтавщині, як розроблювано його останніми роками, знайдено чимало стародавніх речей та кісток вимерлих і сучасних тварин. Частину їх—і безперечно найціннішу й найцікавішу, як завсіди це буває—порозтягали робітники, а частина, завдяки його заходам, збереглася й тепер переховується у Києві в Інсторфі, де її мають навіть покласти в основу археологічного відділу майбутнього музею при першій на Україні досвідній торфстанції в Бучі на Київщині¹⁾. Крім цього, є також відомості й про інші знахідки під час розробки торфовищ за найостанніших часів, як, наприклад, човна в Андрушівському торфовищі на Бердичівщині, чи кісток якоїсь вимерлої тварини в болоті поблизу с. Собківки Мало-Перещепинського району на Полтавщині. Можна було б наші приклади поширити, та ми обмежимося на наведеному.

Завдання археології щодо вивчення торфовищ далеко не обмежується тільки знахідженням пам'яток матеріальної культури та їх опрацюванням. Це тільки один бік справи. Досліджуючи торфовища, археолог дістає ще інші перспективи. Навіть тоді, коли те або інше торфовище не дає жадної знахідки, не виявляє ніяких решток матеріальної культури, археолог відповідає його дослідивши, не то що не змарнує часу, а навпаки—матиме й користь. Щироко розповсюджена тепер в Західній Європі геоботанічна аналіза торфу, що її почато також вживати й у нас за останніх часів, не може залишатися поза увагою археолога. Метод вивчати торф аналізою пилку, що, як відомо, зберігається

¹⁾ На превеликий жаль, нам не пощастило ці речі оглянути, бо вони походили переховуватися десь зацаковані в екринах. Але за описом, що з ним Інсторф ласково дав мені можливість обізнатися, там повинні бути такі „музейні“ речі: 1) череп лося, 2) череп тура, 3) просверленная кость, 4) трубчатая кость, 5) топор железный, 6) нижняя челюсть лося, 7) человеческий череп, 8) три человеческие кости, 9) две челюсти дикого кабана, 10) волчья челюсть, 11) булыжник, 12) резная кость, 13) глиняный горшок, 14) яйцо, 15) медная монета, 16) птичий череп, 17) три рога диких коалов, 18) два рога оленя, 19) рог серни, 20) череп звереныша, 21) копыта лося, 22) челюсти лося, 23) два рога лося, 24) каменный молоток, 25) отрубок дуба и 26) дубовая доска”.

в торфі, дає найцінніші й найпевніші матеріали, що, ґрунтуючись на них, археолог, особливо передісторик, може робити свої висновки та твердження.

Як на яскравий і виразний приклад на те, що може дати геоботанічна аналіза торфовища, поплемося між іншим на таку аналізу Кардашинського торфовища, що, як відомо, міститься на Херсонщині, в районі долинного Дніпра, за 3—4 км від Голої Пристани. Геоботанічні досліди цього торфовища, що їх переводив наш молодий дослідник Л. Климентов, з певністю виявили, що тільки в зразках торфу, узятих з найглибших горизонтів торфовища $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{3}{4}$ м, міститься в більш або менш значній кількості пилок сосни, що гарно зберігається. У зразках же, що їх взято із горішніх шарів, такого пилку зовсім не знайдено.

„Коли взяти на увагу,—каже Л. Климентов,—що через загальні особливості цієї місцевости мало ймовірно, щоб пилок могла занести Дніпрова вода, то залишається зробити тільки один висновок щодо цього факта, а саме: те, що в районі Кардишина є сосновий пилок, безперечно свідчить про те, що колись там повинно було рости багато соснових дерев“¹⁾.

Цей висновок для археолога багато важить. Він крім того, що найкраще стверджує Геродотове свідоцтво, що тут була відома Гілея²⁾ або „Полісся“, дає можливість встановити, які саме дерева були тут. Можна сподіватися, що коли розроблятимуть Кардашинське торфовище, то на його дні можуть знайти цілі поховані соснові ліси, як це досить часто буває в торфовищах.

Наведений приклад наочно доводить нам, яке значення має для археолога геоботанічно досліджувати торфовища через аналізу пилку, що міститься, як відомо, у торфі. А тому сучасний археолог, досліджуючи те або інше торфовище, неодмінно повинен звертати увагу на наслідки цього дослідження, завсіди бути в курсі цієї справи й завсіди включати її, так би мовити, в свою робочу сферу.

Звичайно, тут археолог не зможе перебутися без допомоги натуралиста-геоботаніка: спільній науковий інтерес щодо торфовищ мусить їх об'єднати.

¹⁾ Л. Климентов, „Пильца сосны в Кардашинском торфянике“. Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при Укр. Акад. Наук, ч. 2—3, Одеса, 1925, с. 25.

²⁾ Гілея або „Полісся“ давніх письменників нові дослідники здебільшого приміщують на лівому боці Дніпровського лиману, починаючи від Кінбурна до Алешок, або до Голої Пристани, там, де річка Конка вливається в Дніпро. Див. В. В. Латишев, *Почтова*, СПБ, 1902, с. 183—184. Порівн. також Minns, *Scythians and Greeks*. Cambridge. 1913, с. 15, 16, 29.

Закінчуочи свій стислий нарис про археологічне значення торфовищ та підсумовуючи все вищесказане, ми бачимо, що торфовища суттю своєю являють собою, так би мовити, річевий літопис, а знахідки—де тільки малюнки в літопису. Вміло його читаючи, безумовно можна почерпнути широкі відомості, які разом з письмовими даними виразніше намалюють нам життя та побут стародавнього суспільства і взагалі далуть можливість утворити більш-менш повний образ життя людини за тих часів, скільки це може охопити дослідникове око.

Отже наша доба, доба соціалістичного перебудування країни, робить і археологам своє замовлення—вивчити та дослідити торфовища стороною археологічною. Перед археологами на ввесь свій зріст постала, так би мовити, „торфяна проблема“—дуже важлива, вельми цікава, що може дати несподівані наслідки.

А тому треба негайно, не гаючись а ні на хвилину, в порядку ударному, в повному зв'язку з темпом робіт на торфовищах, почати розв'язувати цю проблему, бо за невеликий час значна площа торфовищ вже не існуватиме. Конче потрібно дослідницьку роботу щодо вивчення торфовищ форсувати. Конче потрібно негайно організувати систематичне пильне збирання й облік матеріалів і взагалі без винятку всіх речей, що їх знаходитимуть під час торфорозробок у торфовищах, навіть решток, або тільки фрагментів їх, точно фіксуючи в окремому щоденниківі місця, глибину та шар їх знаходження.

Безперечно, виконати це „замовлення“ нашої доби—розв'язати торфяну проблему в археології якнайкраще й сумлінно на користь радянській археології й українській культурі взагалі можна буде тільки тоді, коли виконувати його гуртом, колективно. Бувши захоплені як і величезністю соціалістичного будівництва, так і ще більше темпом цього будівництва, самі тільки органи археологічного дослідження не спроможні його виконати, не маючи ні потрібного для цього археологічно-технічного персонала, а ні відповідних коштів. У цій сираві на допомогу їм повинні стати промислові та господарчі організації, що найбільш зв'язані з розробленням торфовищ. Отож наша місцева промисловість в особі Відділів місцевої промисловості, а також республіканські трести (Укрторфтрест, Укрмеліотрест, Порцелянтрест) та кооперація повинні чимало допомогти, щоб забезпечити досліди над торфовищами, щоб дати можливість ВУАК'ові широко розгорнути досліди над торфовищами.

Крім того, в цій сираві повинні взяти активну участь місцеві різні організації (сільбуди, школи тощо) робітників-

та інженерів, що працюють на торфовищах. Треба, щоб вони своєчасно повідомляли місцеві музеї та ВУАК про ті цінні наукові знахідки, що їх виявляють, розробляючи торфовища.

Тільки за таких умов можна мати цілковиту певність, що торфову проблему в українській археології буде розв'язано і торфовища дадуть цікавий матеріал на славу нашій радянській українській культурі.

ЧЕРЕПАШКА UNIO ЯК ПЕРВІСНЕ ГАНЧАРСЬКЕ ЗНАРЯДДЯ

Кирило Коршак

Первісні ганчарі, як відомо, ліпили свій посуд просто руками. Ганчарське коло стало відоме тільки геть-геть пізніше, десь аж за доби металю¹⁾). Проте, вже й за неоліту та енеоліту, вироблюючи посуд, уживали різного допомічного знаряддя. На підставі археологічних та етнологічних даних можна стверджувати, що на те, щоб полегшити виліплювання посуду, а також щоб надати йому потрібної конфігурації, первісні майстри користувалися з плетених підставок²⁾, кам'яних правлів³⁾, моделів у вигляді людських черепів⁴⁾, плодів⁵⁾, мушлів⁶⁾ та наметнів⁷⁾ і нарешті форм—

¹⁾ Проф. М. Гернес, Первобытная история человечества, СПБ, 1911, с. 105.

²⁾ М. Болтенко, Кераміки в Усатова. Трипільська культура на Україні, К., 1926, в. I, с. 11.

³⁾ И. Я. Словцов, О находках предметов кам. периода близ г. Тюмени. Зап. Сиб. отд. И. Рус. Геогр. Общества, кн. VII, в. I, с. 21, 22, 34 і таб. 13, мал. 3.

⁴⁾ А. С. Уваров, Археология России. Каменный период, т. I, М., 1881, с. 319.

⁵⁾ Проф. Е. Франковський (Варшава) у своїй доповіді „Значеніє тукwy dla kultury ludzkiej“ на 2 з’їзді слов’янських географів та етнографів (Прага) вказував, що за формою „тукwy“ цей тепер виготовлюють плетений, дерев’яний та глиняний посуд. Див. Г. Богатырев, Второй съезд славянских географов и этнографов. Этнография, 1929, № 1, ст. 140.

⁶⁾ Г. Шурп, История первобытной культуры, СПБ, изд. Острогорского, 1910, с. 518—519, 381. Е. Б. Тайлор, Доктори ческий быт человечества, 1868, с. 366—369. А. Штукенберг и Н. Высоцкий, Материалы для изуч. кам. века в Казанской губ. Труды Общ. Естествоисп. при И. Казанском Университете, т. XIV, в. 5, с. 10. А. Е. Теплоухов, Описание коллекции черепков глиняной посуды из Чудского селища близ с. Кудымкорского в Соликам. у. и Замечания о глиняных черепках, найденных на берегу Аятского озера и у деревни Палканой, на р. Исети. Зап. Уральск. Общ. Любителей естествознания, т. VII, Екатеринбург, 1884, с. 182 и 185.

⁷⁾ В. С. Передольский, Бытовые остатки насељників Ильмено-Волховского побережья и земель Велико-Новгородского державства, СПБ, 1893, с. 90.

плетених (кошики), в'язаних (сітки) і тканих (ворочки)¹⁾; щоб вирівнювати та вигладжувати стінки посуду, вживали віхтиki трави²⁾ та шліхувальнi камінцi³⁾; нарештi, щоб орнаментувати, в руках первiсної людини був цiлий арсенал рiзноманiтного знаряддя—кiстки, рiзної форми дерев'янi палички, пiр'я, стебла трав, камінцi, нитки, мотузки тощо⁴⁾.

Коли ми уважно розглянемо перераховане знаряддя, то легко помiтимо, що чималу його частину становлять речi, якi потрапили на мiсце передiсторичної стацiї або як рештки iжi (кiстки), або як покiль якогось виробництва (камінцi, нитки, мотузки), або, нарештi, цiлком випадково—як речi близького природного оточення стацiї (палички, стебла трав); до цього треба додати, що вживано цi випадковi речi, як вироблювано посуд, чи в своему натуральному виглядi, чи злегка пристосованими позверховим обробленням⁵⁾. І тiльки небагато первiсного ганчарського знаряддя спeцияльно припасовано до потреб виробництва (iнтереснi, мiж iншим, глинянi палички, щоб орнаментувати посуд, знайдено бiля с. Заболотова на Конотопщинi⁶⁾). Звiдси можна зробити висновок, що первiснi ганчарi за допомiчне знаряддя мали здебiльшого речi, що потрапляли iм до рук цiлком випадково⁷⁾, і тiльки в процесi працi їх обробляли вiдповiдно до завдань виробництва.

Серед матерiялу, що його знаходять на передiсторичних стацiях, не останнє мiсце належить черепашкам чiпiо. Ця порода м'якунiв трапляється в солодких водах по всiй землi⁸⁾ і первiсна людина, що залюбки оселялася на при-

¹⁾ В. А. Городцов, Русская доисторическая керамика. Тр. XI Археологич. съезда, т. I, с. 694. Його же, К выяснению древн. технических приемов гонч. дела. Казанский Музейный Вестник, Казань, 1922, № 2, ст. 178—187. Г. Шурц, цит. праця, ст. 380. Е. Тайлер, цит. праця, ст. 370—371.

²⁾ Каталог Выставки XI Археолог. съезда в Киеве, К., 1899, ст. 183. О. Е. Клер и К. И. Фадеев, Гончарное производство доисторического человека, жившего на городище у д. Налкиной на р. Исеть. Матер. по археологии восточных губ. России, М., 1896, в. II, ст. 2, И. Я. Словцов, О находках предметов кам. периода, ст. 35, примітка.

³⁾ В. А. Городцов, Русская доисторическая керамика, с. 620, 648.

⁴⁾ Ibidem, ст. 616—620. А. Шту肯берг и Н. Высоцкий, цит. праця, ст. 20—21.

⁵⁾ В. А. Городцов, цит. праця, с. 628, 630, 632 та інш.

⁶⁾ К. Коршак, З працi семiнару при Археологiчному Вiддiлi Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка. Хронiка Археологiї та Мистецтва, К., 1930, ч. I, с. 65.

⁷⁾ Порiвн. А. Е. Теплоухов, Заметки о глиняных черепках, с. 187.

⁸⁾ Брокгауз и Ефрон, Энциклопедический словарь, пiвтом 51, стр. 234.

бережних—особливо дюнних—стациях¹⁾, не могла не звернути на неї уваги. І справді, за приступними нам літературними даними, черепашку чиє констатовано на місцях первісних людських осель по цілому просторі Європи²⁾, а щодо часу, то людина була обізнана з цим м'якуном від раннього палеоліту³⁾ аж до залізної доби⁴⁾. Коли ми візьмемо до уваги, що палеолітична—та значною мірою й неолітична—людина жила з того, що привласнювала готові дари природи⁵⁾ і що за один з об'єктів цього привласнювання—для споживання⁶⁾—була чиє, —то присутність черепашки її на передісторичних стаціях цілком зрозуміло.

Проте, виникає питання, чи використовувала первісна людина разом із іншим випадковим матеріалом стацій і че-

¹⁾ Х. В. Вовк, Вироби передмікенського типу у неолітических становищах України. Матер. до україн. русск. етнології, Львів, 1905, т. V, стр. 26.

²⁾ Між іншими вказівки на те, що черепашку чиє знаходжувано на передісторичних стаціях—*Західної Європи*, див. Г. і А. Мортильє, Доисторическая жизнь, СПБ, ст. 348; *Східної Європи*—Г. О. Оссовский, Опыт хронологической классификации находок каменного века в России. Тр. VI Арх. съезда, т. I, с. 66, 68—69. А. Иностранцев, Доисторический человек каменного века побережья Ладожского озера, СПБ, 1882, с. 168—178 та інш. В. С. Передольский, Вытальные остатки, с. 93. А. Штукенберг и Н. Высоцкий, Материалы для изуч. кам. века в Кав. губ., с. 17. П. А. Путятин, О гончарном искусстве каменного века. Изв. Имп. Русск. Географ. Общества, СПБ, 1884, т. XX, в. 3, с. 283. А. С. Уваров, Археология России, т. I, с. 322, 329, 296. В. А. Городцов, Материалы для археологической карты долины и берегов р. Оки. Труды XII Арх. съезда, т. I, с. 557, 586—587.—В. Е. Данилевич, Стоянки и мастерские каменного века Могилевской губ., исследованные летом 1894 г. Киевская Старина, 1895, кн. VII, Документы, известия и заметки, с. 14. Н. Ф. Беляшевский, Дюнныя стоянки каменного века на берегах реки Западного Буга в среднем его течении. Тр. XI Арх. съезда, т. I, с. 686; *України*—В. Козловська, Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині. Чернігів і Північне Лівобережжя, К., 1928, с. 49. Каталог Выставки XI Арх. съезда, с. 176, 182, 183. В. В. Хвойка, Каменный век среднего Приднепровья. Труды XI Арх. Съезда, т. I, с. 756, 764 та ін. В. Козловська, Розкопки та розкопи на лівому березі Дніпра між м. Ржищевим та с. Балики. Коротке звідомлення ВУАРУ за 1926 р., с. 41, 42. Її ж. Розкопи 1916 р. біля с. Сушківки Уманського пов. на Київщині. Записки Історично-філологічної секції Україн. Наукового Т-ва в Києві, кн. XVII, к. 1918, с. 57. А. С. Уваров, Археология России, т. I, с. 280. А. Доброзвольський, Звіт за Археолог. досліди на території Дніпрельстану р. 1927. Збірник (Дніпропетров. Краєвий Істор.—Археолог. Музей), Д., 1929, с. 118—127. Всеукр. Істор. Музей. Івн. №№ 20239, 7693, 18154 тощо.

³⁾ Г. і А. Мортильє, цит. праця, с. 348.

⁴⁾ А. А. Бобрицкий. Курганы и случайные археологические находки близ м. Смели, т. III, СПБ, 1901, с. 82. Інвентарь Киевского Музея Древностей и Искусств, т. I, ст. 581, № 18163.

⁵⁾ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, Одесса, 1922, с. 8.

⁶⁾ А. С. Уваров, цит. праця, с. 329. А. Иностранцев, цит. праця, с. 187.

репашку *unio* як знаряддя виробництва—хоча б, скажімо, й ганчарського? На пе в науковій літературі донедавна не було безпосередніх вказівок. І. С. Поляков у Плеханівському бору зібрав черепашки *grifea*, оброблені на штиб ложок чи чашок¹⁾, а П. Бурачков на березі Дніпрового лиману біля Кінбурну²⁾, Н. П. Буличев на берегах р. Оки³⁾, В. А. Городцов біля с. Ловецькі Виселки⁴⁾ та К. М. Мельник на острові Стрільча Скеля на Дніпрі поблизу с. Волоського⁵⁾ знайшли черепки посуду, орнаментованого відбитками якоїсь черепашки⁶⁾; нарешті, той же В. А. Городцов, ґрунтуючись на свідченнях багатьох авторів, зауважує, що первісні ганчарі домішували до глини товчених черепашок⁷⁾, а В. Meissner вазначає, що орнаментування черепашкою, а також черепашковою інкрустацією взагалі властива передісторичній кераміці північної Європи⁸⁾. Вже ці факти дозволяють висловити гадку, що й черепашку *unio* давня людина могла вживати в аналогічних до вищенаведених випадках, тобто і як сировину—для домішок⁹⁾—і як знаряддя, в тому числі й ганчарське.

Однаке, це припущення ще не розв'язує питання: потрібні позитивні доводи, спріті на фактичному матеріалі. За останній час деякі вказівки на те, що первісні ганчарі еживали черепашку *unio* як знаряддя, орнаментуючи посуд, подав А. Добровольський на підставі студій над археологічним матеріалом, зібраним у районі Дніпрель-

¹⁾ И. С. Поляков, Исследования по каменному веку Олонецкой губ., в долине р. Оки и на верховьях Волги, с. 67.

²⁾ П. Бурачков, О местонахождении древнего города Каркинитеса и монетах ему принадлежащих. Записки И. Одесск. Общ. Истории и Древностей, т. IX, с. 30.

³⁾ Н. П. Буличев, Журнал раскопок 1899 г. по берегам р. Оки, табл. VII, мал. 3.

⁴⁾ В. Городцов, Русск. доистор. керамика, с 634.

⁵⁾ Каталог выставки XI Арх. Съезда, с. 182, № 708.

⁶⁾ Про можливість випадкових відбиток черепашок на стінках посуду говорить і П. А. Путятин (О гончарном искусстве каменного века, с. 300—301), однаке фактичного матеріалу, на жаль, не подає.

⁷⁾ В. А. Городцов, цит. праця, с. 592—593.

⁸⁾ In der Töpferei des nord. Neol. benutzte man den gekrauselten Rand der Herzmuschel, um Ornamente einzudrucken. Tiefformamente inkrustierte man mit eingeklebten Muschelstückchen. — В. Meissner, Muschel. Reallexikon der Vorgeschichte, VIII Band, 5 Lieferung, S. 336.

⁹⁾ Безпосередні вказівки на таке використання черепашки *unio* по дають: А. Иностранцев, Доисторический человек побережья Ладожск.оз., с. 168. А. С. Уваров, Археология России, т. I, с. 322. В. С. Переольский, Бытовые остатки, с. 93.

стану¹⁾. Ми в цій своїй замітці робимо спробу зібрати матеріял, що дозволяє би яскравіше визначити ролю черепашки *Unio* не тільки тоді, як орнаментовано, а й коли вироблювано посуд узагалі. Свої аргументи ми базуємо як на даних приступної нам наукової літератури²⁾, так і (головним чином) на власних спостереженнях над автентичними речами (переважно із збірок Археологічного відділу Всеукраїнського Історичного музею при Київському Інституті Народної Освіти) та лабораторних досвідах у семінарах проф. В. Ю. Данилевича та В. Є. Козловської.

Ще року 1928 під час праці в семінарі проф. В. Ю. Данилевича при Київському Інституті Народної Освіти, вивчаючи черепки з околиць с. Заболотова на Конотопщині³⁾, звернули ми увагу на один тип орнаменту, що трапляється на тих черепках досить часто. Складається цей орнамент із неглибоких (близько 1 мм завглибшки) довгастих ямок, у яких одна стінка вузька, дугасто вигнута, круто обрізана й майже прямовісна (чи похилена до середини ямки), а друга—широва, жолобчасто увігнута й завсіди розложисто відхиlena назовні так, що крайній обріз її непомітно зливається із стінками посудини чи утворює з нею дуже тупий кут; самий обріз притому має форму дуги, що, як на хорду, спирається на першу стінку (табл. I, мал. 6). З першого погляду ямки нагадують сліди, які залишає на м'якому матеріалі похилене жолобчасте долсто з вигнутим лезом. Кожна така ямка становить собою окремий, цілком закінчений елемент, що хоч і стоїть поруч інших, подібних до нього елементів, проте нічим з ними не зв'язаний.

Намагаючись розгадати, яким способом і за допомогою якого знаряддя робили цей орнамент первісні ганчарі, ми звернулися до фахової літератури — і насамперед до статті В. А. Городцова про передісторичну кераміку⁴⁾. Але на малюнках, доданих до цієї статті, ми не знайшли зразка, що цілком відповідав би описаному вище орнаментові. З усіх малюнків є тільки один, на якому виражено чере-

¹⁾ А. Добровольський, Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельставу, с. 127—128, 133—134. З цією статтею довелося нам обізнання вже тоді, як усю підготовчу роботу (теоретичну й експериментальну) щодо писання цієї замітки було закінчено, і тут ми з великою вітхою констатували, що деякі наші твердження цілком збігаються з твердженнями автора названої вище статті. На спільні точки наших праць буде вказано далі.

²⁾ Вказівки на літературу див. у примітках.

³⁾ Про знахідки біля с. Заболотова див. цитовану вже нашу замітку в „Хроніці Археології та Мистецтва“, ч. I, с. 63—66.

⁴⁾ В. А. Городцов, Русская доисторическая керамика. Труды XI Археологоческого съезда, т. I, с. 577—672.

пок, прикрашений візерунком, що трохи нагадує орнамент Заболотівських черепків. У тексті статті про цей візерунок сказано так: „Род плоского острия. Вид его: 1. Рубчатый—таб. XII, рис. 20. Вид по своей форме является очень близким к плоскочеканному линейному (с. 631); его характерным отличием служит то, что он наносился не вдавливанием, как наносился последний, а разрубанием поверхностного слоя сырых стенок сосуда“¹⁾. Про ця характеристика стосується й до того орнаменту, який нас тоді цікавив, ми пересвідчилися, зіставивши описаний вище Заболотівський візерунок із візерунками на черепках, що їх знайшов Г. О. Оссовський у Машницькій печері поблизу Ойцова²⁾, Ф. Д. Нефедов поблизу с. Грохані нижче гирла р. Вятки³⁾ і особливо на черепках із „Собрания Скаржинской“, знайдених на Лисій горі в м. Лубнях⁴⁾—на які покликуються В. А. Городцов, кажучи про свій „рубчатий“ орнамент⁵⁾.

Отже ми ніби дістали були відповідь на наше питання: орнамент, подібний до Заболотівського, утворювано розрубуванням стінки посуду плесковатим вістрям. Цей висновок треба було перевірити,—і ми вдалися до експерименту.

Ми зробили невеличку дерев'яну лопатку з рівним лезом і почали на гіпсі (іншого матеріалу спочатку під руками не було), а далі на глині нарізувати ямки. Але з експериментом нам рішуче не пощастило. Насамперед виявилося, що ямки, з яких складається орнамент, утворено не нарізуванням чи розрубуванням поверхні посудини, а вдавлюванням⁶⁾: при нарізуванні краї ямок виходять першній розтріщані; насправді ж ямки в орнаменті мають гладенькій акуратній край, що їх можна зробити, тільки вдавлюючи (карбуючи). Далі довелося констатувати, що струмент, яким видавлювано ямки, повинен був мати принаймні одну опуклу стінку й вигнуте лезо.

Відповідно до цих даних досвіду ми й переробили свій струмент. Орнамент, зроблений за допомогою нового зна-

¹⁾ В. А. Городцов, цит. праця, с. 637.

²⁾ Г. О. Оссовский, Опыт классификации находок каменного века в России по находкам, добытым из пещер Келецкой губ. и окрестностей Кракова. Тр. VI Арх. съезда, т. I, табл. 6, мал. 7.

³⁾ Ф. Д. Нефедов, Отчет об археологических исследованиях в Прикамье, произведенных летом 1894 г. Материалы по археологии вост. губ., т. III, таб. 17, мал. 16.

⁴⁾ Труды VIII Арх. съезда, т. IV, таб. LXXIX, 2 ряд зверху, мал. 1, 2 і 3 ряд зверху, мал. 1; табл. LXXX, 1 ряд зверху, мал. 1, 2 ряд зверху, мал. 2 і 2 ряд знизу, мал. 1.

⁵⁾ В. А. Городцов, цит. праця, с. 639, прим. 1, 3, 8.

⁶⁾ Такої ж думки про подібний орнамент додержується й А. Добровольський. Див. цитовану вже його працю, с. 133.

ряддя, щоправда, більше скидався на оригінал, проте не був тотожній; до того ж у нас виник сумнів, чому саме для цього візерунка первісний майстер мав виробляти спеціальне знаряддя, тим часом, коли чимало інших візерунків на Заболотівських черепках пороблено різним випадковим знаряддям (нерівно зламаною паличкою, стеблом трави, уламком каменю тощо)? Мало того, щоб виробити подібне до нашого знаряддя, треба було мати інше знаряддя—добрий ніж. У нас немає підстав стверджувати, що первісні заболотівці не мали такого ножа; однаке, щоб дістати паличку з загостреним краєм, давні Заболотівські майстри вважали за краще виліпiti таку паличку з глини (вишалити її¹), ніж вистругати з дерева... Нарешті, нас збивала з пантелеiku ще одна властивість елементів разглядуваного орнаменту: ямки мало не на всіх черепках зроблено знаряддям, що мало приблизно один розмір і однакову форму. Яка потрібна була вправність та уважність, щоб щоразу, коли зламається або загубиться старе знаряддя, людина могла виробити нове, цілком тотожне з першим!

Усі ці міркування змушували нас шукати в оточенні первісної людини інших речей, які можна було б використовувати як знаряддя, щоб орнаментувати посуд,—речей, що мали б такі природні властивості: 1) стабільний розмір, 2) принаймні по одній опуклій стінці з однаковим заокругленням і 3) тонкі (не обов'язково гострі) вигнуті краї.

І ось тут на допомогу нам прийшли дрібні уламки черепашки чіпіо, знайдені в невеликому числі на Заболотівській стації. Що ці незначні рештки занесено на стацію справді в давницу, за це свідчило вже те, що вони луже звітрилися: відомо ж бо, що на піщаному ґрунті дюн кістковий (а також і черепашковий) матеріал погано зберігається²; отже, що дужче він звітрився, то давніш потрапив на стацію. Проте, заходжувані на стації черепашки чіпіо все ж свідчать, що первісна людина мала їх під рукою. Банавіть більше, розглядаючи черепки з Заболотівської стації, ми зауважили, що первісні її осельники вживали товчених черепашок чіпіо як домішку до глини. Звідси вже не важко було перейти до думки—чи не могли давні ганчарі саме цією черепашкою робити їй отої загадковий орнамент? Адже форма черепашки якраз відповідає умовам, що їх ми накреслили вище. І наступні досвіди цю думку цілком ствердили: нам пощастило за допомогою черепашки чіпіо

¹⁾ Див. нашу замітку в „Хроніці Арх. та Мистецтва“, ч. I, с. 65.

²⁾ В. А. Г о р о д ц о в , Галичские клад и стоянка. РАНІОН. Инст. Арх. и Искусствозн. Труды секции археологии, III, М., 1928, с. 21.

зробити орнамент, цілком тотожний з описаним вище на черепках Заболотівської стації. Як на цікаву подробицю, що свідчить саме за цей спосіб утворення розглядуваного орнаменту, вкажемо на те, що деякі елементи орнаменту на черепках Заболотівської стації зберігають не тільки форму краю черепашки, але й ті борозенки на опуклому боці її, що йдуть рівнобіжно до руба (таб. I, мал. 7).

Ми докладно не описуватимемо всіх своїх досвідів із черепашкою; зазначимо тільки, що ми їх переводили на різних матеріялах—гіпс, плястелін, глині—і завсіди мали завдовільні наслідки. Досвіди, пророблені року 1928 в семінарі проф. В. Ю. Данилевича, ми року 1929 перевірили в семінарі В. Є. Козловської. Отже ми пересвідчилися, що первісна людина справді вживала черепашку цпіо, щоб орнаментувати посуд.

Але з своїх досвідів та спостережень над автентичними речами та даними наукової літератури ми пересвідчилися ще й ось у чому: зразок орнаменту, що його ми описали вище, то не був єдиний візерунок, вироблений за допомогою черепашки цпіо. Цим струментом первісні майстри на стінках свого посуду виводили кілька візерунків, які вкупні становлять варіанти одного орнаменту, що його ми для скорочення назовемо „черепашковим“.

Утворення того чи того варіанту залежало від таких чотирьох способів застосовувати при праці черепашку цпіо:

- 1) від використання різних частин черепашки як робочих країв;
- 2) від того, оброблені чи не оброблені були ці краї;
- 3) від різної постави черепашки щодо поверхні посудини;
- 4) від різних способів пересувати черепашку по поверхні посудини.

Розгляньмо докладно всі ці способи, а також і ті візерунки, що утворюються, як їх застосовувати.

Черепашка цпіо, як відомо, має овальну форму з поширеною передньою (таб. I, мал. 2a)¹⁾ й звуженою задньою (табл. I, мал. 2b) частинами; ця остання виглядає наче носик ложки, яким дуже зручно оперувати на глині; окрім того, досить добре можна використати ввесь бічний руб на черевці черепашки (таб. I, мал. 2c), а також і ту частину спинного руба, що підходить безпосередньо до носика (таб. I, мал. 2d). Отже залежно від того, яку з названих частин черепашки уживав майстер як робочий край, виходив від-

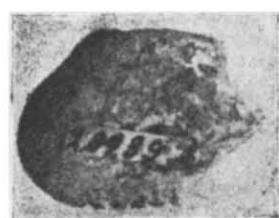
¹⁾ Примірник черепашки цпіо для фотографування взято з колекції речей, що їх викопав В. В. Хвойка в землянках на київських узгір'ях. Всеукр. Істор. Музей. Інв. № 37636.

1

2

3

4

5

6

7

Черепашки чіпіо та різні варіанти черепашкового орнаменту.

повідній і візерунок. Носик залишав на сирій глині сліди у вигляді маленьких дужок чи серпиків (таб. II, мал. 2)¹); частини бічних рубів, що безпосередньо підходять до носика черепашки (таб. I мал. 2df), давали ширші дужки, обернуті отвором праворуч чи ліворуч (таб. I, мал. 1)²); обидва ці варіанти формою своєю дуже нагадують так званий, за В. А. Городцовым, „ніготний“ орнамент³; нарешті, цілій бічний руб на черевці черепашки (таб. I, мал. 2c) давав майже прості, поширені й поглиблені в середині і зовсім гострі й мілкі на кінцях риски (таб. I, мал. 5) з ледве помітним заокругленням⁴.

В усіх цих випадках майстер уживав черепашку в її натуральному вигляді. Але часто він ускладнював свій струмент обробленням. Це оброблення полягало в тому, що на бічних рубах черепашки за допомогою якоєсь твердої

¹⁾ Всеукраїнський Історичний Музей. Інв. № 23332. Аналогії див.: Ф. Д. Нєфедов, Отчет об Археолог. исследов. в Прикамье, произведенных летом 1893 г. Материалы по археологии восточн. губ., т. III, таб. 19, мал. 7. К. М. Палікарповіч, Дагестанські стоянки сиредніяга і пізньяга Сажа. Інститут Беларуськай Культуры. Запіскі аддзелу гуманітарных наукаў, книга 5. Прапцы Катэтры Археолёгіі, том. I, таб. XXXIX, 8; XLVII, 12.

²⁾ Фотографії, що при видах немає вказівки на інвентарний номер музею, знято з черепків, вібраних біля с. Заболотова. Порівн.: Всеукр.Істор.Муз.Інв. № 23329. Н. Г. Первухин, Опыт Археологического исследования Глазовского уезда, Вятской губ. Материалы по археологии Восточн. губ. России, в. 2, таб. VIII, мал. 16. А. Штуценберг и Н. Высоцкий, Материалы для изучения каменного века в Казан. губ., таб. XII, мал. 4. К. Словцов, О находках предметов каменного периода, таб. 15, мал. 91. К. М. Палікарповіч, цит. праця, таб. XIV, 16, 17, 18; таб. XVI, 12, 13, 16; LI, 9. А. Спицын и В. Каменский, Стоянки каменного века близ города Балахны. Записки Отдел. Русск. и Славянск. Археологии И. Археолог. Общества, т. VII, в 1, табл. II, мал. 7 (угорі). А. Добровольский, цит. праця, таб. X, мал. 3, № 52, 54, 62; мал. 4, № 21, 22, 23, 24, 27; с. 181, рис. 27.

³⁾ В. А. Городцов, Русск. доистор. керамика, с. 634. Автор відзначає дві відмінні ніготного орнаменту „а) серповидную и 3) ямочную“. Первая выражалась тоюкою серповидною изогнутую чертую, вторая же— довольно глубокими ямками с полуарочным очертанием с одной стороны“. У першій з цих відмінні не важко віднімати ті варіанти черепашкового орнаменту, що їх ми допіру назвали в тексті; щодо другої,—то аналогічний до неї візерунок ми описали на стор. 17, а спосіб його утворення розглядаємо далі. З цього видно, що В. А. Городцов під назвою „ніготний“ об’єднав кілька варіантів черепашкового орнаменту. До речі треба відзначити, що дістати відбитку на глині нігтя в чистому вигляді досить важко,—частіше разом із нігтем лишається й відбитка пучки; через те й легко віднімати спрощений ніготний орнамент.

⁴⁾ Порівн.: А. Штуценберг и Н. Высоцкий, цит. праця, таб. IX, мал. 1; таб. XIII, мал. 9 і 10. А. Добровольский, цит. праця, с. 133, 134, 135. К. М. Палікарповіч, цит. праця, таб. VI, 25, XII, 2.

речі¹⁾) майстер вилущував невеличкі щербинки; тоді руби набирали вигляду пилочок (таб. I, мал. 3)²⁾, і орнамент, нанесений на стінки посуду такими пощербленими краями черепашки, ускладнювався тим, що всі елементи його були зубчасті (таб. I, мал. 7)³⁾.

Дальше ускладнення орнаменту залежало від того, як ставив майстер черепашку щодо стінки посудини. Тут могло бути три випадки: 1) або черепашка торкалася посудини самим тільки рубом і то в невеликій його частині (цей спосіб орнаментувати й візерунок, що виходив, як його застосовувано, допіру докладно розглянуто вище; див. таб. II, мал. 2); 2) або черепашка схилилася на вигнутий бік; тоді на глині відбивався не тільки руб, а й частина опуклої стінки черепашки (таб. I, мал. 6)⁴⁾; орнамент, здобутий таким способом, уперше привернув до себе нашу увагу (опис його див. на стор. 17); 3) або, нарешті, черепашку схилили на увігнутий бік; тоді руб черепашки торкався посудини чималою частиною, і орнамент набирає вигляду більших дуг чи навіть „арок“ (таб. II, мал. 1)⁵⁾. Треба зауважити, що в останньому випадку первісний майстер найчастіш використовував носик черепашки, через те „арки“, що трапляються на посуді як елементи черепашкового орнаменту, здебільшого крути.

Нарешті, майстер ще більш ускладнював свій орнамент тим, що по різному пересував черепашку по стінках посудини. Тут теж можна зауважити три способи: 1) щоразу, витиснувши якийсь елемент, майстер відривав черепашку й переносив її далі, не торкаючись стінок посудини; орнамент при цьому способі набирає вигляду низки одноманітних ямок, нічим не зв'язаних поміж собою (таб. I, мал. 4, 6, 7); 2) майстер не відривав черепашки від стінок посудини,

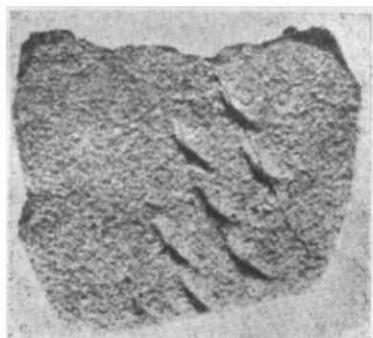
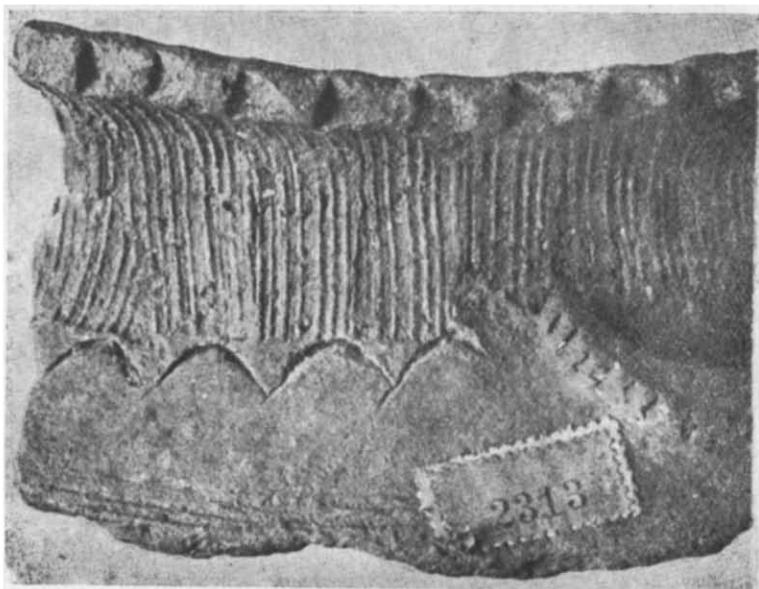
¹⁾ При своїх досвідах ми з успіком користувалися з уламка кременю.

²⁾ Всеукр. Істор. Муз. Інв. № 20239. З розкопів В. Є. Козловської року 1916 біля с. Сушківки на Гуманщині. Порів. А. Добровольський, цит. праця, с. 128, мал. 25.

³⁾ В літературі подібний орнамент звуть *гребінчастим*.

⁴⁾ Всеукр. Істор. Муз. Інв. № 22967. Порівн. В. В. Хвойка, Каменный век среднего Приднепровья. Тр. XI Арх. с. т. I, табл. XIX, мал. 23 та Всеукр. Іст. Музей. Інв. № 35089, див. також № 35204, 35101. II. Бурячков, О местонахождении древн. гор. Каркинитеса, с. 30, таб. II, 3 ряд зверху, мал. 1, 2. Передрук мал. 1 див. у А. С. Уварова, Арх. Россия, т. II, таб. 47, мал. 5971. Г. О. Оссовский, Опыт хрон. классификации, таб. 6, мал. 9, 7, 10. А. Иностранцев, Доисторический человек, стор. 235, мал. 120. Саме цей варіант черепашкового орнаменту В. А. Городцов розглядає як „ямочную“ „разновидность“ піготного орнаменту.

⁵⁾ Всеукр. Істор. Музей. Інв. № 5129. Термін „арки“ ми вживамо в трохи відмінному розумінні, ніж якого надає В. А. Городцов. Див. цит. працю, с. 637, 640.

2

3

4

Різні варіанти черепашкового орнаменту.

а тільки ритмічно то натискував і при тому зупиняв її, то злегка відпускав і пересував далі; візерунок, зроблений таким способом, виглядав, наче широка, неоднаково поглиблена жолобчаста смуга з поперечними карбами¹⁾; 3) майстер пересував черепашку, не відриваючи її від стінки посудини, рівномірно натискуючи й не зупиняючись аж доти, доки це було зручно; далі підіймав черепашку, переносив її назад і знову сунув тим самим способом; сліли, що залишала при цьому черепашка, відмінялися залежно від того—рівні чи зубчасті краї мала черепашка, чиста чи з домішками була глина, більші чи менші розмахи робив майстер (таб. II, мал. 1, 3, 4)²⁾. Два останні способи пересувати черепашку по стінках посудини такою мірою відміняли орнамент, що його вже не можна звати карбованим, а скоріше—шкрябаним (остання назва особливо пасує до орнаменту, утвореного третім способом).

Усі ці способи орнаментування черепашкою первісний майстер застосовував одночасово й у різних комбінаціях. Отже й самий візерунок через те дав чимало варіантів. До цих варіантів, що тісно поміж собою зв'язані й часто непомітно переходят один в одного (тут цікаво спостерігати, як, наростиючи кількісно, технічні ускладнення врешті дають якісно відмінний орнамент),—можна додати ще два, відмінні від попередніх способом утворення. Це не карбовані й не шкрябані, а різані орнаменти; елементи одного становлять подовгасті ямки з характерною для відбитків черепашки дугастістю, а також поширенням усередині й звуженням на краях, часто розміщені на поверхні посуду так, що разом утворюють зигзаг, трикутники тощо³⁾; за елементи ж другого варіанту пралять неглибокі зарубки здебільша по краю вінець (таб. II, мал. 1)⁴⁾.

Отже попереднім розглядом ми вичерпали майже всі візерунки, що їх можна зробити черепашкою *unio*⁵⁾.

¹⁾ Див. Тр. VIII Арх. съезда, т. IV, таб. LXXIX, ряд 2, мал. 1. Передрук цього малюнка див. у В. А. Городцова, цит. праця, таб. XII, мал. 20. А. Сицини Каменский, цит. праця, таб. XI, мал. 8.

²⁾ Всеукр. Истор. Муз. № 5129, 38253.

³⁾ Всеукр. Истор. Муз. Инв. № 20482. А. Штуке́нберг и Н. Высоцкий, цит. праця, таб. X, мал. 4. Труды VIII Арх. съезда, т. IV, таб. LXXIX, ряд 1, мал. 4.

⁴⁾ Всеукр. Истор. Муз. Ин. № 5112. Порівн. Ф. Д. Нєфедов, цит. праця, таб. 19, мал. 13.

⁵⁾ Можливо, що первісні ганчарі використовували й опуклий бік черепашки як робочий край, орнаментуючи посуд (таб. I, мал. 2e). Однаке, нам не доводилося спостерігати на черепашках орнаментів, про які напевне можна було б сказати, що їх утворено саме цим боком черепашки; через те ми тут і не беремо цього способу до уваги.

Об'єднавши в групи за характерними ознаками, їх усі легко можна вклсти в таку схему:

Типи черепашкового орнаменту:

I. Карбовані:

1. Лінійний
 - а) простий
 - б) зубчастий
2. Дугастий
 - а) простий
 - б) зубчастий
3. Жолобчасто-ямковий
 - а) простий
 - б) зубчастий.

II. Шкрябані:

1. Жолобчасто-смугастий
 - а) простий
 - б) зубчастий
2. Дрібно-мережаний
 - а) простий
 - б) зубчастий

III. Різані:

1. Лінійний
2. Зарубчастий¹⁾.

Щоб закінчити з черепашковим орнаментом, зробимо ще зауваження про деякі його особливості, що залежать від характеру самого знаряддя, яким утворено орнамент. Як уже сказано вище, варіанти черепашкового орнаменту давні майстри здебільшого утворювали способом карбування. Цей спосіб полягав у тому, що елементи орнаменту „воспроизводились посередством нажатия упругих или твердых инструментов и орудий на сырье стенки сосудов“²⁾, при чому на стінках лишалися сліди, що зберігали форму краю самих струментів. Отаке відтворення слідів струменту й становить суть карбування. Найточніший відбиток струменту виходить тоді, коли його натискують у сторчовому, а не скісному до стінки посудини напрямку. Вживаючи черепашку як струмент, щоб карбувати, саме цієї умови найважче було додержати: хоч би як майстер поставив черепашку, певна частина її краю ставала до стінки похило ї, коли натискувати, часто зсувалася набік; через те ямки, утворені черепашкою, мають здебільшого стінки хоч і не рівною мірою, проте все ж похилені в одному напрямку, що надає їм вигляду нарізок чи зарубок. Це й спричи-

¹⁾ Терміни „черепашковий“, „зубчастий“, „різаний“ та „лінійний“ ми запозичили у В. А. Городцова, тільки віддавши їх українською мовою („Русск. доисторич. керамика“, с. 634, 633, 635, 631); терміни „карбовані“, „черепашковий лінійний“ узято у А. Добропольського (цит. праця, с. 133, 135); термін „дрібно-мережаний“ перейнято у В. С. Козловської (записи в Інвентарі Археологічного відділу Всеукраїнського Історичного музею, т. II, с. 439, 440, 441 тощо); термін „зарубчастий“ утворено від слова „зарубка“, що його вживав М. Болтєнко в опису Усатівської кераміки (див. його ст. в збірнику „Трипільська культура на Україні“, в. I, с. 29); нарешті, терміни „дугастий“, „шкрябаний“, „жолобчасто-ямковий“ та „жолобчасто-смугастий“ ми пропонуємо від себе.

²⁾ В. А. Городцов, Русская доисторическая керамика, с. 625.

нюються, на нашу думку, до того, що дослідники, розглядаючи черепашковий орнамент, усі варіанти його застосовують до орнаментів різаних.

Вияснивші ролю черепашки цієї в орнаментуванні посуду, далі ми зацікавилися питанням, чи не могла первісна людина вживати цю черепашку й для іншої роботи при виготовленні посуду?

Вже виучуючи дрібно-мережаний черепашковий орнамент, ми побачили, що цей орнамент близько нагадує, а в деяких випадках (таб. II, мал. 3, 4)¹⁾ навіть тотожній з тими смугами на стінках посуду, що їх одні дослідники вважають за відбитки плетінки, яка правила первісним ганчарям за форму для посуду²⁾, а інші за смуги від віхтиків трави, соломи чи гіллячок, якими вигладжували стінки посуду³⁾ чи підpirали їх зсередини, тим часом, як зовні наносили ямковий орнамент⁴⁾. Відміна між дрібно-мережаним черепашковим орнаментом і тими смугами полягає лише у тому, що орнамент трапляється на зовнішній поверхні посуду (головним чином на вінцях; таб. II, мал. 1, 4)⁵⁾ і що лінії в ньому йдуть у певному порядку, тим часом, як смуги на стінках посуду розташовано без жадного порядку й однаково як на зовнішній поверхні посуду, так і на внутрішній⁶⁾. А втім, ця відміна непосутня, і наші досвіди та спостереження над автентичними речами показали нам, що в багатьох випадках (але не завсіди)—особливо на черепках із дюнних станцій—смуги на поверхні посуду є не що інше, як сліди вигладжування стінок черепашкою цією, і залежно від того—рівний чи попрерблений руб мала вживана черепашка—відповідно відмінювався й самий слід.

Як на факти, що певною мірою стверджують цей наш

¹⁾ Всеукр. Істор. Музей. Інв. № 38253, 38255. Фрагменти посуду з розкопів В. С. Козловської біля с. Балки на Кайвщині.

²⁾ А. Е. Теллуухов, Описание коллекции черепков глиняной посуды из Чудского селища і Замечания о глиняных черепках, найденных на берегу Аяского озера, с. 182 і 185. А. Штуценберг и Н. Высоцкий, цит. праця, с. 71.

³⁾ И. Я. Словцов, О находках предметов камен., периода, с. 35. О. Клер и К. Фадеев, Гончарное производство доист. человек., с. 2. А. Иностранцев, Доистор. человек, с. 167.

⁴⁾ Л. Чикаленко, Техника орнаментування керамічних виробів Мізинських неолітических селищ, Прага. 1925, с. 7.

⁵⁾ Всеукр. Істор. Музей. Інв. № 5129, 38153.

⁶⁾ Труды VIII Арх. съезда, т. IV, таб. LXXIX, ряд 1, малюн. 1, 2. И. Г. Первухин, Опыт археологического исслед. Глазовского уезда Вятской губ, таб. 7, малюн. 8. А. Штуценберг и Н. Высоцкий, цит. праця, таб. X, малюн. 2, 6. О. Клер и К. Фадеев, цит. праця, таб. 1, малюн. 2. Передрук частини цього малюнка див. у В. Городцова, Русск. доистор. керамика, таб. XII, мал. 21.

висновок, ми можемо вказати 1) на те, що на багатьох черепках із збірок Всеукраїнського Історичного Музею трапляються разом сліди вигладжування й черепашковий орнамент, при чому видно, що як орнамент, так і вигладжування роблено одним знаряддям (таб. II, мал. 1, 4)¹⁾; 2) під час розкопів трипільських точків біля с. Сушківки на Гуманщині В. Є. Козловська знайшла—вкупі з фрагментами посуду, що має на собі сліди вигладжування й дрібно-мережаний орнамент,—уламок позубленої черепашки *upio*, яка, можливо, правила за ганчарське знаряддя (зубці черепашки помітно стерті, таб. I, мал. 3)²⁾; нарешті 3) на малюнках речей із „Собрания Скаржинской“³⁾ подано черепок, на якому видно, що стінки посудини вигладжувано якимось зубчастим знаряддям з дугасто вигнутим рубом (серединні борозенки в смузі глибші, крайні—мілкіші); за таке знаряддя могла правити тільки пощерблена черепашка *upio*—тим більше, що деякі інші черепки з того ж „Собрания“ орнаментовано саме такою черепашкою. Отже факт, що черепашку давні ганчарі вживали, не тільки орнаментуючи, а й вигладжуючи посуд, здається нам безперечним. Навіть більше, можна припустити, що давня людина перше застосувала черепашку *upio* саме щоб вигладжувати посуд⁴⁾, а вже потім—щоб його орнаментувати. Для вивчення в такому генетичному зв'язку особливо надається дрібно-мережаний орнамент: хоч, типологічно розглядаючи, ми й визвали його як найскладнішу форму черепашкового орнаменту, а через те й поставили наприкінці своєї схеми, проте практично він міг виникнути перший—як наслідок певним способом упорядкованого вигладжування.

Щождо можливості утворювати смуги на стінках посуду тими способами, що іх ми зазначили вище, то, не висловлюючись взагалі проти такої можливості, ми все ж гадаємо, що вони мали менше значіння, ніж те, якого їм надають дослідники, що вказали на ці способи. Із своїх досвідів та спостережень ми винесли враження, що віхтиком трави чи соломи типових смуг на стінках посуду утворити майже не можна: в свіжому стані віхтики швидко стираються, а в сухому кришаться й залишають у глині силу дрібної потерти. Не могли в усіх випадках вказані смуги походити й від того, що стінки підpirали із середини жмутами со-

¹⁾ Всеукр. Істор. Музей. Інв. № 38253, 38255. З розкопів В. Є. Козловської біля с. Балки на Київщині.

²⁾ Ibidem, інв. № 20239.

³⁾ Труды VIII Арх. Съезда, том. IV, таб. LXXXIX, ряд. 1, мал. 2.

⁴⁾ Вживання черепашки *upio*, як скребачки, відоме було ще за палеоліту. Див. Г. Обермайєр, Доністорический чоловек, с. 373.

ломи, наносячи ямковий орнамент: бо як тоді пояснити їх там, де на зовнішній поверхні немає витиснутого орнаменту, або там, де ці смуги є і на зовнішній і на внутрішній поверхні посудини разом? Сумнівно також, щоб ці смуги становили відбитки плетених форм: дуже вже вони не подібні до відомих у літературі відбитків справжнього плетіння¹⁾. Отже смуги на стінках посуду можна пояснити тільки тим, що стінки вигладжувано твердим знаряддям, яке 1) могло подолати липкість глини і 2) при довгому вживанні не швидко стиралося.

Щоправда, цим вимогам відповідають і дерево та кістка,— і дерев'яні та кістяні лопатки (прості й позублені) справді добре були відомі первісному ганчареві²⁾. Проте, коли ми візьмемо до уваги, що на те, щоб виготовити дерев'яну (а тим більш кістяну) лопатку, треба було витратити певний час і силу,—буде цілком зрозуміло, що там, де первісний майстер мав під рукою черепашку чпіо—придатку для вжитку й без ніякого оброблення,—він охоче давав їй перевагу перед іншим знаряддям. Але, вказуючи на таке значення черепашки чпіо при вироблюванні посуду, ми все ж а ні на хвилину не припускаємо думки, що черепашка конче заступала інше знаряддя: ми тільки хочемо сказати, що на тих стаціях, де чпіо була звичайним явищем, її вживано, щоб орнаментувати та вигладжувати посуд, не менше за інші випадкові речі тих стацій.

Наприкінці нам хотілося б ще коротко зупинитися на питаннях про територіальні та хронологічні рамки, в яких була відома черепашка чпіо як ганчарське знаряддя.

Різні варіанти черепашкового орнаменту, а також сліди вигладжування стінок посуду черепашкою чпіо знайшли ми на таблицях, доданих до праць А. Шту肯берга і Н. Висоцького, Г. О. Осовського, А. С. Уварова, О. Клерая К. Фадеєва, І. Я. Словцова, опису „Собрания Скаржинской“, А. Іностранцева, В. А. Городцова, К. М. Палікарновича й А. Добровольського³⁾. Матеріали, які призирали ці дослідники, свідчать про те, що черепашка чпіо була відома як ганчарське знаряддя на узбережжях оселіях первісних людей—від Польщі⁴⁾ до Сибіру⁵⁾ і від Вятської губ.⁶⁾ до Чорного моря⁷⁾. Проте, це не визначає, що тільки цією

¹⁾ В. А. Городцов, Русская доистор. керамика, таб. XI, малюн. 1, 2.

²⁾ Ibidem, c. 619.

³⁾ Докладні вказівки див. вище.

⁴⁾ Г. О. Осовский, Опыт хронологич. классифик., с. 50—51, 71, таб. 6.

⁵⁾ И. Я. Словцов, О находках предм. камен. периода, таб. 15, малюн. 31, 81.

⁶⁾ Ф. Д. Нєфедов, Отчет об арх. исследов. в Прикамье, таб. 19, мал. 7, 11, 13.

⁷⁾ П. Бурачков, О местонахождении древн. гор. Каркинитеса, таб. II ряд. 3, малюн. 1, 2.

територію обмежено поширення виучуваного орнаменту: дуже ймовірно, що він трапляється на узбережжих стаціях первісних людей по всій землі,—тільки, не маючи під рукою відповідної літератури, ми не можемо науково засвідченими фактами обґрунтувати цю думку.

Щождо хронологічних меж, то вони теж досить широкі—від неоліту¹⁾ аж до кінця бронзової доби²⁾). На Україні сліди від уживання черепашки чпіо, як вироблювано посуд, доводилося спостерігати нам на керамічному матеріалі з басейнів р.р. Десни³⁾, Сейма⁴⁾ й особливо Дніпра⁵⁾, при чому найхарактерніший цей матеріал для узбережжих енеолітичних стацій та осель трипільської культури. Пізніше однієї з трипільської культури слідів уживання черепашки чпіо як знаряддя в ганчарському виробництві на Україні ми не спостерігали.

Підсумовуючи все сказане вище, можна зробити такі висновки:

1) Черепашку чпіо широко вживали на узбережжих (особливо дюнних) стаціях і щоб домішувати в глину й щоб вирівнювати та орнаментувати посуд, при чому всі способи використання черепашки часто (але не завсіди) трапляються на одній стації, а подекуди й на одному черепку⁶⁾.

2) Черепашковий орнамент дає чимало варіантів; характерна ознака цього орнаменту, що відрізняє його від інших,—це своєрідна дугастість та жолобчастість його елементів.

3) Черепашковий орнамент,—а значить і вживання черепашки чпіо в первісному ганчарстві,—здокументовано на просторі цілої Східної Європи та частково Сибіру; однаке, не виключено можливість, що ці ж самі явища були куди більше поширені.

4) Черепашковий орнамент та вживання черепашки чпіо в ганчарстві на зазначеній території відоме з неоліту до бронзової доби; на Україні черепашковий орнамент найхарактерніший для енеолітичної та трипільської культур.

5) Нарешті, виучуючи вживання черепашки чпіо при орнаментуванні посуду, дістаемо яскраву ілюстрацію, як залежать мистецькі форми від господарчого та технічного рівня певної доби.

¹⁾ Г. О. Оссовський, цит. праця, с. 68—69, 71.

²⁾ Ф. Недедов, цит. праця, с. 47.

³⁾ Археолог. Відділ Всеукр. Істор. Музею. Інв. № 23332, з розкопів В. Є. Козловської біля оз. Бурімки.

⁴⁾ К. Коршак, З праці семінару при Арх. відділі, с. 64.

⁵⁾ Ibidem, с. 60. А. Добровольський, цит. праця, с. 127—123, 133—137. П. Урачков, цит. праця, таб. II, ряд. 3, мал. 1.

⁶⁾ Див. сірий немалюваний посуд з трипільських точків біля с. Валіків Ржищівського р. Розкопи В. Є. Козловської року 1926. Всеукраїнський Історичний Музей, інв. № 38253.

ГЕЛЛЕНІСТИЧНА ОСЕЛЯ В ЛУЗАНІВЦІ БІЛЯ ОДЕСИ

(Розвідка з розкопуванням р. 1929)

Г. Штейнванд

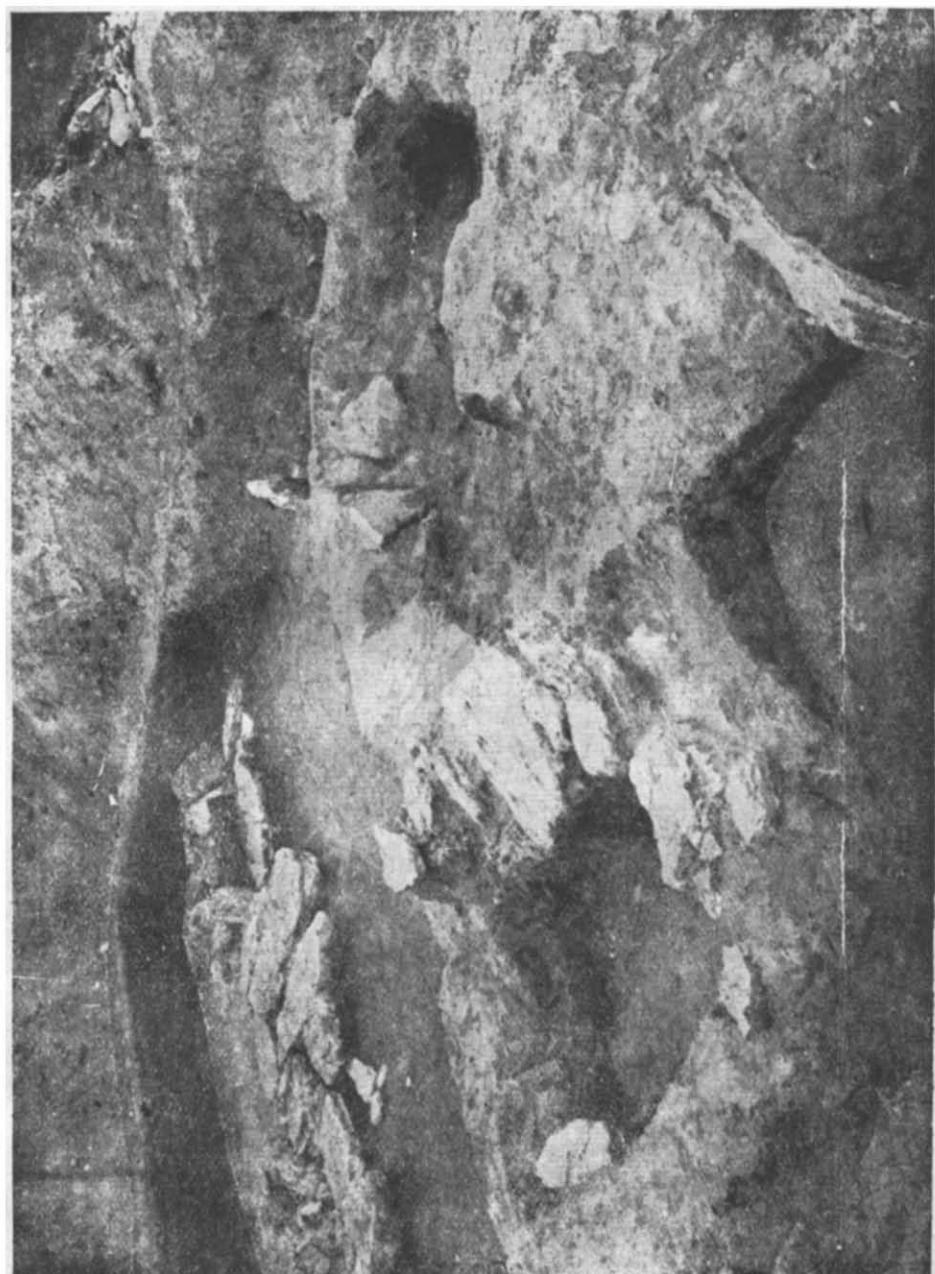
Археологічні розкопки останніх років у давнє-грецьких колоніях південної України багато в чому змінюють старі погляди на історію цієї країни за давніх часів. Зокрема це стосується до думки, ніби доба класична то була доба найбільшого розквіту грецьких колоній напої країни. Проте, розкопки в Ольбії виразно показують, що найміцніший культурний шар є раннє-гелленістичний (IV—поч. III в.в.), що за цієї доби Ольбія досягла найбільшої своєї авреолі, багатства, моці. Недивно: тільки IV сторіччя визволило грецькі міста північного узбережжя Чорного моря від Атенської гегемонії та дало їм можливість розвинути їхню торгівлю. Якщо розквіт о. Березані припадає на ранішу добу, то це найбільше з'ясується саме тим, що зміцнилася Ольбія, яка стала правити за центр для чималої території. Натурально, що на те, щоб краще вивозити хліб та сировину з країни, такі центри як Ольбія або Тира, мали різні підшірні пункти, факторії, в усій цій країні; очевидно й той чи інший з греків за мирних часів почав сам обробляти землю, розводити худобу, ловити рибу на збут. Тому цілком зрозуміло, що на терені біля Ольбії та Тири розмірно багато решток грецької культури. На жаль, цих дрібних осель майже зовсім не обслідувано, оскільки увага археологів досі була звернена на більші осередки грецького життя, хоч, на мою думку, обслідувавши дрібні оселення можна було б з'ясувати чимало досі ще суперечних та темних питань. Головним чином ці оселення лежали по берегах річок або лиманів (Кисляківська, Бузиновата-Роксоланівка, Червоні Маяки, Біляївка й т. д.), порівнюючи близько до своїх центрів. Цією стороною Лузанівка, тема моєї інформації, є вийняток: чи вона залежала від Ольбії, чи від Тири—поки що невідомо, але відстоїть вона від них досить далеко; крім того вона лежить не на річці, а біля самісінького моря.

Уже р. 1927 аматор археології М. С. Маргуліс повідомив Одеський Історично-Археологічний Музей про те, що він знайшов у Лузанівці, курорті біля Одеси, рештки стародавнього посуду, при чому, правда, уламки грубого місцевого посуду він мав за рештки усатівської культури. Спеціальна комісія в складі проф. М. Ф. Болтенка, аспірантки музею В. О. Пора-Леонович та М. С. Маргуліса, що її того ж таки року відрядили до Лузанівки, довела, що там справді є рештки давнє-грецької культури, але за браком коштів і сил не змогла перевести докладніші досліди. Оскільки цим місцем почали цікавитися деякі з одеських аматорів і влітку 1929 р. спробували бути копати там землю, то Одеська Краєва Комісія для охорони пам'яток матеріальної культури восени цього року доручила мені провести там докладнішу розвідку, проробивши потрібні розкопки.

Результати розвідки такі. У північній частині Одеської затоки є пляж і дитячий курорт „Лузанівка“. Курортні будівлі містяться на низькій, вузькій (кілька сот метрів завширшки) смузі намулу, що тягнеться вздовж берега. За будівлями курорту здіймається невисоке плято, що його прорізує соша з Одеси до Миколаєва. З цього плята розгортається чудовий краєвид на всеніку Одеську затоку; воно ж захищає місце причалу від північних та східніх бур. Античні рештки знайдено тільки в невеличкій західній частині цього плята—ця частина утворює трикутник, обмежений з одного боку смugoю намулу біля берегів, з другого—Миколаївською сошою, з третього—2-ю поперечною траншеєю (з часів громадянської війни). На заході цей трикутник низький; він здіймається на схід до 1-ої поперечної траншеї, за якою його поверхня рівна, крім деяких невеличких горбочків. Північний край плята штучно зрізаний—тут проходить колія трамваю та соша на Миколаїв. Також частково зрізаний південний край—тут терасами побудовані підйорні стінки. У перекрої цієї частини плята була видна грушувата яма, що її розчистили аматори влітку р. 1929. Як каже один з них А. А. Хирмузі, в ній було багато попелу, вугликов, обпалених камінців та кісток. Інвентар: багато уламків амфор (серед них шийка з клейном), грубого місцевого посуду, кілька чернолакових черепків поганого лаку. Недалечко від ями, на поверхні плята, ті самі аматори розкопали невеличку ямку (прибл. 4 кв. м), зруйнувавши при цьому частину бруку з невеличких пласких гальок. З шести квадратів, яких розбито, розроблено 2 п'ятиметрові квадрати (№ 4 та 6), завглибшки пересічено в $1\frac{1}{2}$ м.

Таблиця III.

До статті Г. Штейнвандта.

Спорудження з двома камерами.

У квадраті № 4 на глибині пересічно в 20 см виявлено глинняного майданчика. Західну його частину збудовано з лимпачів червоної глини, східну—з яснішої трамбованої глини; південна частина зрізана (мабуть як будовано під пірні стінки). Як показав шурф, глина чиста й лежить вона на чорноземлі; завгрубшки має пересічно 20 см. На майданчику є вищезазначений, частково зруйнований від аматорів брук. Його збудовано з невеличких пласких гальок, що лежали в 5 рядків один на одному. Поміж цих рядків—прошарки з мушлів *ptytilus* і *cardium*. Гальки сильно обпалені. На північ від бруку є рядок вапнякових плит, що стоять на рубі, увіходячи в майданчик. З півночі (частково вже в кв. № 6) до майданчика притуляються 2 камери, що їх утворюють вилькові стінки I/II і III (Табл. III. Спорудження праворуч). Стінки, заввишки близько 25 см, погано збереглися. У країному стані стінка I—тут помітна ще її структура, а саме: її збудовано з кількох прошарків червоної глини, поміж яких є тонкі (1 см заввишки) шари жовтої глини. Камери поділяє стінка B, що трохи схилилася на півд.-зах. бік. Вона складається з невеличких вапнякових плит неправильної форми в 3—4 рядки; між плитами—рештки глини. Рівень цих камер нижчий за майданчик см на 20. Півн.-східній кут східної камери закріплений трьома каменями, півн.-зах.—двома. Західня камера була майже наповнена великими шматками амфор (зокрема денцями); багато фрагментів посуду, головним чином амфор, було й у східній камері, при чому тут у ґрунті (чорноземлі) було багато попелу, шматків лимпачів, глини, жорстви, частково обпалених; багато з амфорних уламків укрито кінтявою. У цій камері почастило також виявити частини долівки з трамбованої жовтої глини (Табл. III. Спорудження ліворуч). Через квадрат № 6 з ONO до W SW тягнеться стінка Г. Вона збудована з невеликих вапнякових плит, які стоять на рубі в два рядки. Між ними—чорноземля з черепками, кістками, нижче глина. Мало не посередині стінки є кілька великих плит, що лежать пласком, утворюючи враження порогу. Такий же „поріг“ намічується в західній частині стінки, де вона входить у борт суміжного квадрату. З південного боку біля стінки тягнеться рядок плит, що лежать пласком. Ґрунт біля стінки—чорноземля, дуже попелястий, з рештками лимпачів, обпаленими невеликими камінцями, вугликами, уламками посуду.

Знахідки і в квадратах і в ямі, складаються найбільше з уламків амфор. Крім цього, трапляються уламки грубого місцевого (так. зв. „варварського“) посуду; фрагменти ці здебільшого без орнаменту, що іноді є тільки на вінцях,

при чому виключно пальцово-ніготний, або з ніготними насічками; маса чорна, іноді поверхня брунатна, обпалено погано. У східній камері знайдено майже цілу невеличку чашу без орнаменту. Підкresлюю тут, що цей місцевий посуд дуже подібний до такого ж таки посуду на о. Березані. Знайдено також кілька фрагментів так зв. „сірого“ посуду та чорнолакового; серед останніх—фрагмент келеху, чашки з грубим штампованим орнаментом, канельованого кантарчику; лак поганий, кінця IV—початку III ст. Є 4 грузили (2 з шматків амфор, 1—кам'яне, 1—глиняне). З металів знайдено тільки невеличкий шматок заліза (в ямі). З органічних решток є: кістки корови, коня, вівці, кози; з мушлів—мідії, вустроїці, cardium, helix. Є також деякий епіграфічний матеріал: 1) шийка гераклейської амфори з клейном ΑΟΙΟΓΕ

ΠΣΩΔΗΝΟ ц. т. Λδίονεπι Σξηνο (пор. Е. М. Придик, „Инвентарный каталог клейм на амферных ручках и горлыщах и на черепицах Эрмитажного собрания“, 1917, с. 120, № 14 ΑΟΙΟΓΕΠΑΡΧΙΠΠ), 2) частина шийки амфори з вухом, на вусі клейно—WE, ц. т. МЕ або ЕМ. ΣΕ або ЕΣ (у Придика з таких сполучень літер найчастіше ЕМ або МЕ; пор. сс. 107—108 та табл. XVI), 3) денце чорнолакової чашки зграфіто А.

Та що розкопи р. 1929 були невеликі, то звичайно вони не можуть ще дати цілковитого уявлення про те, що було на цьому місці за старих часів; залишається, напр., ще відкриті питання, чи звязана стінка Г з глиняними стінками та майданчиком, чи були на пляті ще будівлі, чи ні, тощо. Але з інвентарю та будівельної техніки можна вже констатувати, що ми маємо тут справу з грецькою оселею (мабуть рибальською) раннє-гелленістичних часів (кінець IV—поч. III в.в.). Навряд чи така оселя була б на такому місці, коли б за цих часів грецькі колонії вже занепали, а „варварські“ племена дуже напирали, як про це гадали раніше. Отже Лузанівка є ще за одного свідка за те, що раннє-гелленістична доба то була доба великого розквіту грецьких колоній у нашій країні.

Закінчуючи свою інформацію вважаю за свій приемний обов'язок висловити тут свою якнайширішу подяку проф. С. С. Дложевському та М. Ф. Болтенкові за підтримку в роботі та ті цінні вказівки, які вони мені давали, та М. А. Авраамову, що ввесь час працював зо мною та склав усі кресленники.

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗШУКИ НА СОСНИЧЧИНІ р. 1927

Юрій Виноградський

На Сосниччині¹⁾ дослідчу працю в галузі археології провадив я р. 1927 у формі розшуків за поданим до ВУАК-у планом. Зв'язуючи цю працю з матеріалами своєї попередньої роботи²⁾, я поставив собі таку мету на звідомний рік: 1) здобувати дані щодо висвітлення історії передісторичної культури, збираючи матеріальні рештки цієї культури на відповідних стаціях та коло них та передаючи їх до місцевого музею, і 2) далі розшукувати рештки городків і городищ сіверянських, щоб поповнити давні археологічні мапи професорів Д. Самоквасова та П. Голубовського, зафіксовуючи такі рештки у вигляді планів-зарисовок. Щоб цього досягти, я міг зробити низку тільки недовгих подорожів на території Сосниччини в таких районах: Сосницькому, Менському й Чорнотицькому та в районі Коропському на Кролевеччині. Із таких подорожів слід відзначити: дві подорожі до вроцища „Бурімка“ (район Сосницький), подорож до вроцища „Маслов“ (район Чорнотицький, нині Сосницький), подорож до м. Мени й сіл: Феськівка, Дягова й Волосковці (район Менський), подорож у напрямку до с. Ляшківці (район Чорнотицький, нині Сосницький) і подорож до с. Змітнев (район Сосницький) та до с. Оболонне (район Коропський).

Бурімка.

Урочище „Бурімка“ (за 6,40 км у південно-західній бік од м. Сосниці, на правому боці р. Десни), що зробилося за улюблене місце для різних екскурсій (між іншим— шкільних)— цікаве своєю типовою неолітичною стацією на піскових видимах та кучугурах і залишками (над оз. Бу-

¹⁾ Кол. повіт Сосницький, що сливє ввесь увіходить до складу округи Конотопської.

²⁾ Див. статтю мою: „М. Сосница та її околиці“ в Збірнику „Старий Чернігів і Північне Лівобережжя“ (Істор. секція УАН). 1928.

рімкою) старослов'янського городища доби передхристианської. Про нього були вже наукові публікації, отож описувати його немає потреби¹⁾. Щороку „Бурімка“ дає Сосницькому Музею кілька речей переважно доби передісторичної. Не оглянути цієї місцевості це була б помилка. На жаль, висока вода, що довго трималася по глибоких рівчаках на лузі, відсутність мосту на р. Чепелисі²⁾ та деякі інші обставини перешкодили побувати на „Бурімці“ на весні. Року 1927 тільки 26 червня довелося мені оглянути Бурімську неолітичну стацію, де за допомогою молоді я зібрав на піскових видимах—вітродуях, на поверхні стації, коло „Вілої Кручі“ (десняної) 16 фрагментів глиняного посуду доби неолітичної та частину зернотерки з пісковику. Із цих фрагментів—8 шматків (вичеревки, ший й вінця посуду) орнаментовано різами у вигляді ялинки, ямочками, зробленими округлою паличкою тощо,—5 фрагментів являють собою частини ситечка, решта (денця посуду)—без орнаменту³⁾.

Під час екскурсії 26/VI—27 р. на тій самій стації, в одному місці на простороні 30 кв. см—у горішньому шарі піску, не глибше як 5 см, я знайшов 62 пласкі тонкі шматки сірого з темними цятками кременя неправильної форми (завдовжки 1, 5—4 см) первісної відбивки (без ретушу) з велими гострими краями. У значній їх частині залишилися рештки вапнякової корки. Це—ніби скованка людини доби неоліту, або купка покидьків при майструванні. Тоді ж таки так само знайдено 33 кремінні уламки (без ретушу), ясно-сірого, почасті сивого, коліору, велими дрібненькі. Позбирало їх у різних місцях на піскових видимах.

Крім того, в урвищі Бурімського старо-слов'янського городища, на березі оз. „Бурімка“ знайдено: вістря маленьке кістяне на спис з штучно загостреним краєм (Завдовж.= = 10 см, частину щелепів бобра з двома бічними зубами, дві частини щелепів великого звіря всеїдного—певно дикого кабана—з трьома кутніми зубами в одній та з чотирма кутніми зубами в другій частині, і частину щелепів невідомого звіря з двома кутніми зубами).

У друге звідомного року я оглянув неолітичну стацію на „Бурімці“ глибокої осені—15 листопада—напередодні снігопаду. У мене була надія на деякі наслідки сильної

¹⁾ Про „Бурімку“ див. статтю В. Козловської „Остатки город. и дюнн. стоянка на оз. Буромке“ (№ 47 „Ізвест. Таврич. Уч. Арх. Ком.“) та мою статтю в Збрінику „Старий Чернігів і Північне Лівобережжя“ (УАН).

²⁾ Чепелиха—рукав р. Убеді, правого допливу р. Десни.

³⁾ Колір глини різноманітний: ясноожовтий, темноожовтий, сірочервонуватий і т. інш.

бурі, що бушувала перед тим протягом трьох днів, і надія ця почали справдилася. Буря заголила культурний шар по боках першого від дороги великого видиму—вітропаду та на його площині, де стало видно сліди багатьох огнищ, із яких три огнища, що виступали на 3—4 см над жовтобілим піском і складалися із попелу, маленьких шматочків вугілля та чорноземлі й піску, являли собою кола з діаметром = 1,25 м. Навколо них порозкидувано було фрагменти побитого посуду доби неолітичної й інших культур, шматки каміння (в одному місці—навіть купка каміння): граніту й пісковику та уламки кремінні. На поверхні піску були розкидані ще кілька кісток людини та видно було рештки дерев'яної труни, шматки старого полотна й уривки вовняних пацьорок. Це—рештки похорону—доби близької до сучасної. Розв'язати питання допомогли б розкопи, але їх не проваджено, й самі рештки, зв'язані з ґрунтом, залишилися на місці. Розшуки ж на поверхні, переведені за участю В. О. Бакуменка та О. О. Бакуменка,—дали такі наслідки:

О. О. Бакуменко (учень Сосницької семирічної школи) підваж крем'яне вістря на стрілу з сірого крапчастого кременю з двома зазубнями та ніжкою до насаджування на прут. (Завдовж. з ніжкою = 3,3). В. О. Бакуменко (селянин із с. В'юнища під Сосницею) знайшов проколку із темно-сірого кременю, гранчасту, трохи кривулясту, з відламаним закінченням, без слідів ретушу. Я знайшов: 1) відщепок тонкий та вузький із сірого крапчастого кременю, що виглядає наче трохи покривлений лянцет з одним пласким і дуже гострим краєм, а другий край тупий, ніби трохи ретушований (завдовж.—5,6 см); 2) уламок граніту сіророжевого кольору та шматок пісковику сірого кольору. Обидва вони могли правити за знаряддя, щоб розтирати. Обидва мають природні нерівності, алеж у гранітного уламка один бік—вишліхтуваний, а шматок пісковику має сліди шліхтування з трьох боків (розміри, в найдовшому, найширшому і найгрубшому місцях гранітн. уламка = 14 × 12 × 7 см, а шматка пісковика = 6 × 5 × 4,5 см); 3) уламок пісковику сірого кольору з одним боком притертим чи вишліхтуваним, що теж міг правити за знаряддя до розтирання (розм. 10 × 8 × 7 см); 4) теж яснобронастого кольору з одним боком трохи жолобкуватим, притертим, чи шліхтованим (розм. 15 × 9,5 × 4,5 см); 6) шість фрагментів посуду із темно-жовтої глини з домішкою шматочків граніту—доби неолітичної. Це—горішні частини посуду: вінців і шийки та горішні початки вичеревків. Прикрашено їх ямочками й іншими заглибинами за допомогою пальців, паличкою тощо.

Усі попередні знахідки трапилися у найбільшому та найближчому до шляху видимі.

6) Два фрагменти посуду із темночервоної глини, крашого вироблення (частини вінців, шиї й вичеревку) правдоподібно доби переходової до бронзової. Прикрашено їх вирізами у вигляді ялинки та витисками шнура, між іншим — по вінцях посудини. Знахідка ця трапилася у найближчому до р. Десни видимі.

Того ж самого дня, оглядаючи сусідню кручу, так звану „Білу Кручу“, В. О. Бакуменко та О. О. Бакуменко підняли на березі р. Десни, сливе в воді, метрів за 100—120 від спаду (кінця) високої частини кручини в сторону р. Прижа: 1) уламок ребра мамутового та 2) частину цурелі з ноги мамутячої, дуже потрухлу, вкриту жовтою глиною та іржавим намулом. Обидві кістки певно вивалилися під час бурі з трохи вищого, ніж осінній рівень води місця.

Крім зазначених вище знахідок, Бурімська неолітична стація у р. 1927 дала ще: 1) знайдене 18 червня 1927 р. (знайшов сосничанин Микола Ревенко) вістря на стрілу з сірого кременю з ніжкою до насаджування на прут та з опукло зробленими боками (завдовж. = 2 см). Зазубнів сливе неможливо, вістря відламано, і 2) знайдене влітку 1927 р. (знайшов Олександер Бакуменко) маленьке вістря на стрілу з темносірого кременю з двома зазубнями й ніжкою до насаджування на прут, гарного вироблення.

Маслов та його околиці.

Подорож моя до урочища „Маслов“,¹⁾ що відбулася 16 жовтня звідомного року, мала на меті виявити ознаки залюдненості за часів передісторичних у тому куткові, де нині пісковий ґрунт справляє враження вельми несприятливих умов для життя й господарства сучасної людини. Мова мовиться про околиці хуторів Прогони й Голодомирівка (району Чорнотицького, нині — Сосницького).

Хут. Голодомирівка розкинувся на пісках на лівому березі р. Убеді за 7 км у північно-східній бік від м. Сосниці, недалеко від дороги з неї до с. Киріївки й до урочища „Маслов“ (останнє — біля хут. Прогони).

За участю селянина з хут. Голодомирівки С. Л. Олійника, під час екскурсії 16 жовтня 1927 р. я оглянув урошище „Болітчатко“ (під Гутенським Бором), де ми, оглядаючи піски, знайшли черепки від посуду, незугарно ви-

¹⁾ Див. про нього першу мою публікацію в статті „м. Сосница та її околиці“ („Черніг. Збірн. УАН“).

ліпленого руками із червонуватосірої глини з домішкою пісчинатків ґраніту і погано опаленого. (Пізній неоліт, — або доба переходова до брондзи). Це урочище лежить посередині між хут. Гутищем і хут. Голодомирівкою, за $\frac{1}{2}$ км від кожного хутора та за $\frac{1}{4}$ км від р. Убеді. Горби й видими піскові охоплюють тут округлу низинку, де ще недавно стояла вода. Це колишнє болото, що обіймає близько десятини площі. Височина горбів над дном болота доходить до 6 м приблизно. Череп'я передісторичної доби знаходять тут у невеликій кількості на тій частині видимів, що лежать в бік Голодомирівки. Із 9 фрагментів (уламків дна, вінців і вичеревків) посуду, які ми зібрали, оглядаючи „Болітчака“, 5 мають сліди прикрас у вигляді досить великих округлих ямок.

Там само ж, де трапляються стародавні черепки, у вітродуї на піску, С. Л. Олійник р. 1926 знайшов старовинний вузький та довгенький залізний ніж, подібний до тих ножиків, що трапляються на городищах і на селищах часів раннєфедальних, тільки втрое більший, вкритий іржею. (Завд. 16,5 см). За $\frac{1}{2}$ км від „Болітчака“, в хут. Голодомирівці, років 5 тому, С. Л. Олійник, в своїй селитбі на лівому березі р. Убеді, на піскуватій горі над річкою, знайшов уламок кам'яного шліхтованого молотка із темно-сірого каменю із смужками — прошарками. Трапилося це йому, як він садив яблуню, на глибині приблизно 0,35 м. Уламок являє собою передню частину молотка (носову) від дірки до носка. Боки його — плескуваті, носок — тупуватий, руби на версі й на споді — ледве помітні (завдовж. від носка до дірки = 6,8 см).

Другий уламок кам'яного шліхтованого молотка, із темно-сірого каменю плямистого, С. Л. Олійник знайшов р. 1927 теж на лівому березі р. Убеді коло хут. Голодомирівки м за 400 від своєї селитби в бік до хут. Прогони, на ріллі. Це — обушок (другого) молотка із невеликою частиною правого бока (довж. уламку найбільша = 5,5 см).

Головна мета екскурсії 16 жовтня було оглянути Маслівську неолітичну стацію, що й я зробив того ж таки дня за участю згаданого С. Л. Олійника та селянина з с. Киріївки Ф. П. Слюти.

Зазначена стація міститься за 11,75 км у східньо-північний бік від м. Сосниці в ур. „Маслов“ на правому березі р. Убеді, на схід від с. Киріївки, не доходячи приблизно $\frac{1}{2}$ км до хут. Прогони, і обіймає тут із десятиною піскової площі біля водопійла. Заввишки ця площа над рівнем води в р. Убеді = 1—2 м (і трохи більше). Під час цієї екскурсії знайдено: 1) 9 фрагментів пізньо-неолітичного посуду, із

яких три мають сліди прикрас: ямочку округлу й відбитки шнура.

Посуд зроблено із сірожовтої й червонуватої глини з домішкою зерен ґраніту, незугарно без ганчарського кола. Опалено погано. 2) Два шматочки ґраніту та 5 шматків кременю, з яких один (можливо — різак) має сліди повторного відщеплювання (ретушу), а другий являє собою частину илила та рубного.¹⁾.

Феськівське городище (табл. III).

Дослідникам, що вивчатиме історію матеріальної культури на Чернігівщині, не можна обминути літописних звісток про „гради мнози черниговские“. Алеж, коли дослідник забажає на місці більш-менш докладно обізнатися з характером тих пам'яток, що залишилися від давніх сіверян, то він побачить, що друковані матеріяли недостатні, бо в цих матеріялах (напр., у професорів Д. Самоквасова та П. Голубовського²⁾) за багато городків та городищ, які дотепер збереглися, немає й згадки. Про деякі хоч і є згадки, так велими коротенькі, і ми не знаємо, де саме такі пам'ятки містяться. Щождо планів цих решток стародавньої культури, то їх зовсім бракує, й майже ніде не проваджено дослідчої роботи на місці.

Із цих пам'яток, що мають назву „городків“ —, або „городищ“, на Сосниччині між іншим слід відзначити „Городище“ коло с. Феськівки Менського району, про яке у Д. Самоквасова та П. Голубовського є тільки кілька слів³⁾.

За участю й допомогою вчителя 1-ої Сосницької 7-річної трудшколи П. А. Мойсієнка Феськівське городище оглянуто, виміряно й нанесено на план (зарисовано) під час екскурсії 11 вересня 1927 р. (табл. III). Лежить воно пра-воруч шляху з м. Мени до с. Феськівки), що йде далі на с. Дягову при так званому „Хворостянському“ шляху за $1\frac{1}{2}$ км приблизно на південний схід від Феськівської церкви та за $\frac{1}{4}$ км від крайньої хати с. Феськівки, на лівому березі р. Мени, на досить високому полі. Особливої

¹⁾ Матеріали ці уміщуємо не тільки на те, щоб схарактеризувати урочище, а й через те, що вони стали відомі під час екскурсії і що згадані тут речі надійшли до Музею завдяки праці дослідчих.

²⁾ Д. Самоквасов, „Северянская Земля и Северяне по городищам и Могилам“. М. 1908.

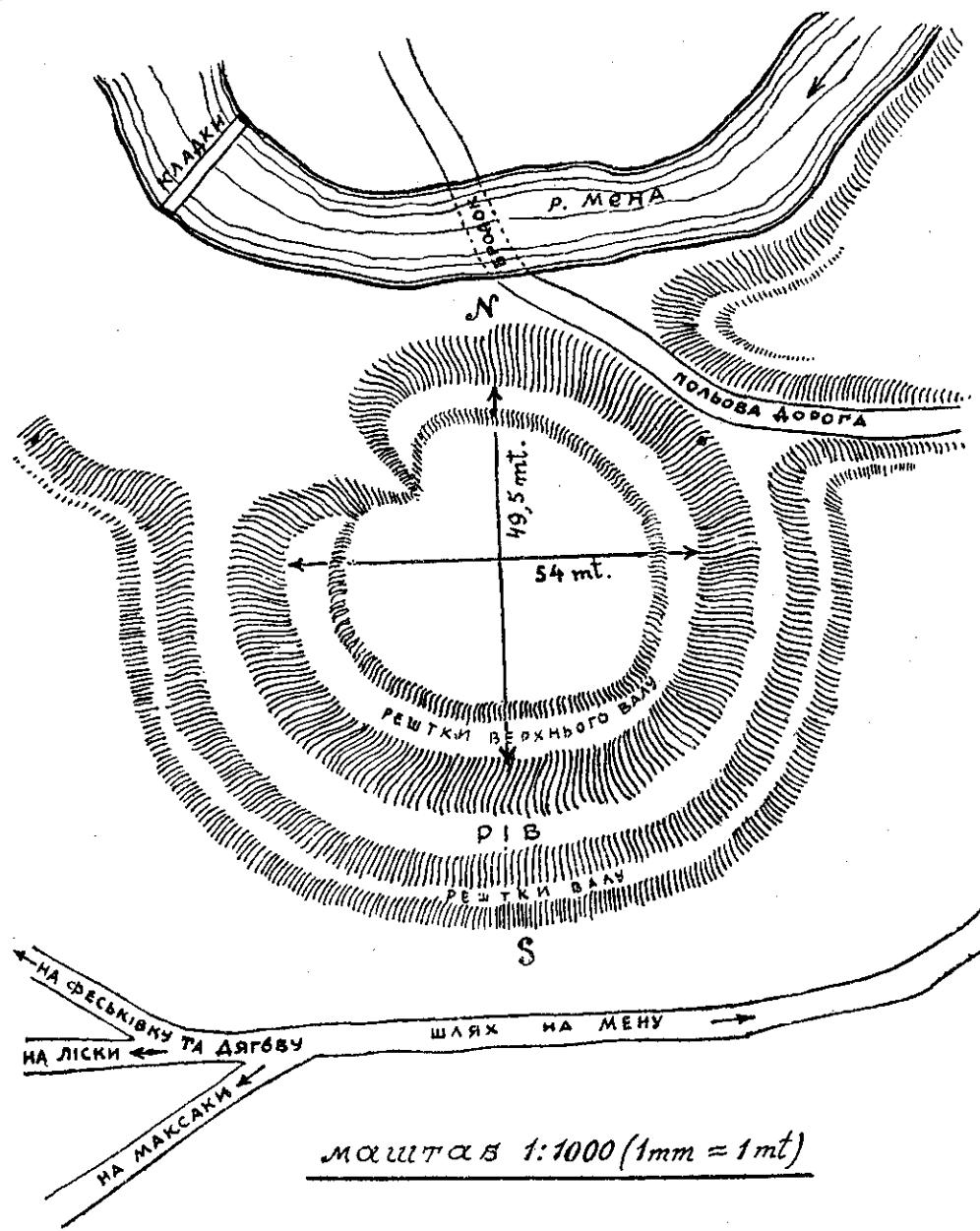
³⁾ П. Голубовский, „Историческая Карта Черниговской губ. до 1300 г.“ (Тр. XIII Арх. С. II, М. 1908).

³⁾ Див. Самоквасова, op. cit. с 117 та Голубовського, op. cit., с. 48, 49.

Таблиця IV.

До статті Ю. Виноградського.

Городище коло с. Фесківки Менського району

назви, крім „Городище“, воно не має. Форма городища сливє округла. Обнесене воно валом та окопане ровом за вийнятком місця, що притуляється до р. Мени, де вона мала природний захист — тепер урвище над річкою. Не ореться, вкрито мурогом-травою. Середина має характер западини або великої влоговини з рештками горішнього валу. Розміри городища такі. Горішня площа з сходу на захід — 54 м, з півночі на південне — 49,5 м; заввишки городище до сучасного дна рову = 8,25 м; шир. рештків горішнього валу = 1,5 м; рів завширишки 3,75 м. Інші подробиці можна бачити на рисункові.

Розміри, ситуація та конфігурація Феськівського городища дають підставу застосовувати його до часів ранньофеодальних. Отже ні керамічних виробів, ві інших речей, зразкових для будь-якої доби, мені зовсім не тралося тут знайти, і тільки розкопи могли б з'ясувати як слід це питання. Переїдаю про те, що тут хто жив, у місцевої людності не заховалося. „Городище—пусте“, казали про нього селяни. Можна припустити правдоподібну думку, що під час воєн польсько-козацьких, або за Шведчини, цим городищем користувалися як фортецею або укріпленим пунктом. Натяки на це довелось мені чути від місцевих старих людей. Один з них, старезний дід, розповів мені, що в цій місцевості був бій за часів „якогось гетьмана“, при чому „на одній батерії стояли ляхи“. „Батерій“, що являють собою височеньки, короткі, вали-насипи на полі, збереглося тепер в околицях м. Мени та с. Феськівки дві. Давніш, кажуть, їх було більше. У „батеріях“ селяни знаходили невеличкі кулі гарматні та старовинні гроші „як луска“. Крім того, кажуть, що років із 30 тому на Феськівському городищі знайдено чавунного гарматня (кулю) з вухами важки 2 п. 8 ф. Під час огляду городища селянин із с. Феськівки Михайло Хропач приніс мені 2 прясельці або важки до рибальської сітки, які він знайшов 6 вересня 1927 р. над р. Меною, з лівого її боку, на „Кручі“, на полі, за 300 м на північний схід від городища. Одне з цих прясельців зроблене з чорної глини, 7-микутне посередині (кути загладжено), округле зверху й зі-споду, з малою округлою діркою наскрізь, прикрашено врізаними лініями з боків. Друге — з червоної глини — має форму зрізаних конусів, приставлених один до одного їхніми базами. Прикрашено 12 цятками, по 6 цяток на кожному конусові.

Городок Чамаров.

Про цей „Городок“ наукових публікацій, скільки мені відомо, немає. Таким самим чином, як і Феськівське городище, його оглянуто, виміряно й нанесено на план 11 вересня 1927 р. Лежить він на захід від Феськівського городища, *км* за $1\frac{1}{2}$ на північний схід від с. Дягови (від дягівської церкви) недалеко, ліворуч, від дороги із с. Дягова до с. Осьмаків на лузі коло болота Чамарова (або Чемарова). Через це до назви врочища „Городок“ дехто з місцевих людей додає слово „Чамаров“ (або „Чемаров“). У протилежність високому Феськівському городищеві, цей Городок малопомітно підноситься над лугом, а з боків північного та західного він зовсім зливається з полем. З протилежних боків є рештки колишнього валу. Городок мав форму довгасто округлу. Розміри його такі. Площа з півночі на південь = 85,7 м., а з сходу на захід = 107,1 м. Височина найвищих пунктів (до сучасного dna рову) = 7 м. Приблизно $\frac{1}{3}$ частину його оруть, частина зайнята сіною, жастию, частина вкрита пењками з-під лісу. Можна пропускати думку, що Городок з давніх часів розорювано, потім частина його заросла лісом. У місцевих людей є передкази про те, що давніш під час робіт-розкопин на Городку знаходили палі, та що велике болото Чамаров було колись річкою, якою ходив пором¹⁾. Річка звалася „Самара“. Народна уява зв'язує зникнення річки з прокляттями матері, що її син в ній утопився, та вплітає в перекази оповідання про вогні на Городку та про дівчину, яка то з'являється там, то зникає. З оповідань про деякі знахідки, в зв'язку з ситуацією та конфігурацією Городка, можна пропустити здогад, що Городок існував ще за часів раннєфеудальних та що ним користувалися й за пізніших часів феудальних (напр., за доби литовської). Знахідок під час огляду 11 вересня не трапилося.

Городок у с. Дягові Менського району. Надвечір того таки дня, прибувши до с. Дягови, я бачив „Городок“ у самому селі, поблизу церкви, в місцевості більш менш високій. Про цей „Городок“ рідко хто з селян знає. Покачти впираючись у вулицю, він більшою своєю частиною обіймає садибу й город сел. Григорія Рубахи. Там він являє собою високе півколо із схилами до низини р. Дягови²⁾, що за давніших часів давала природний захист

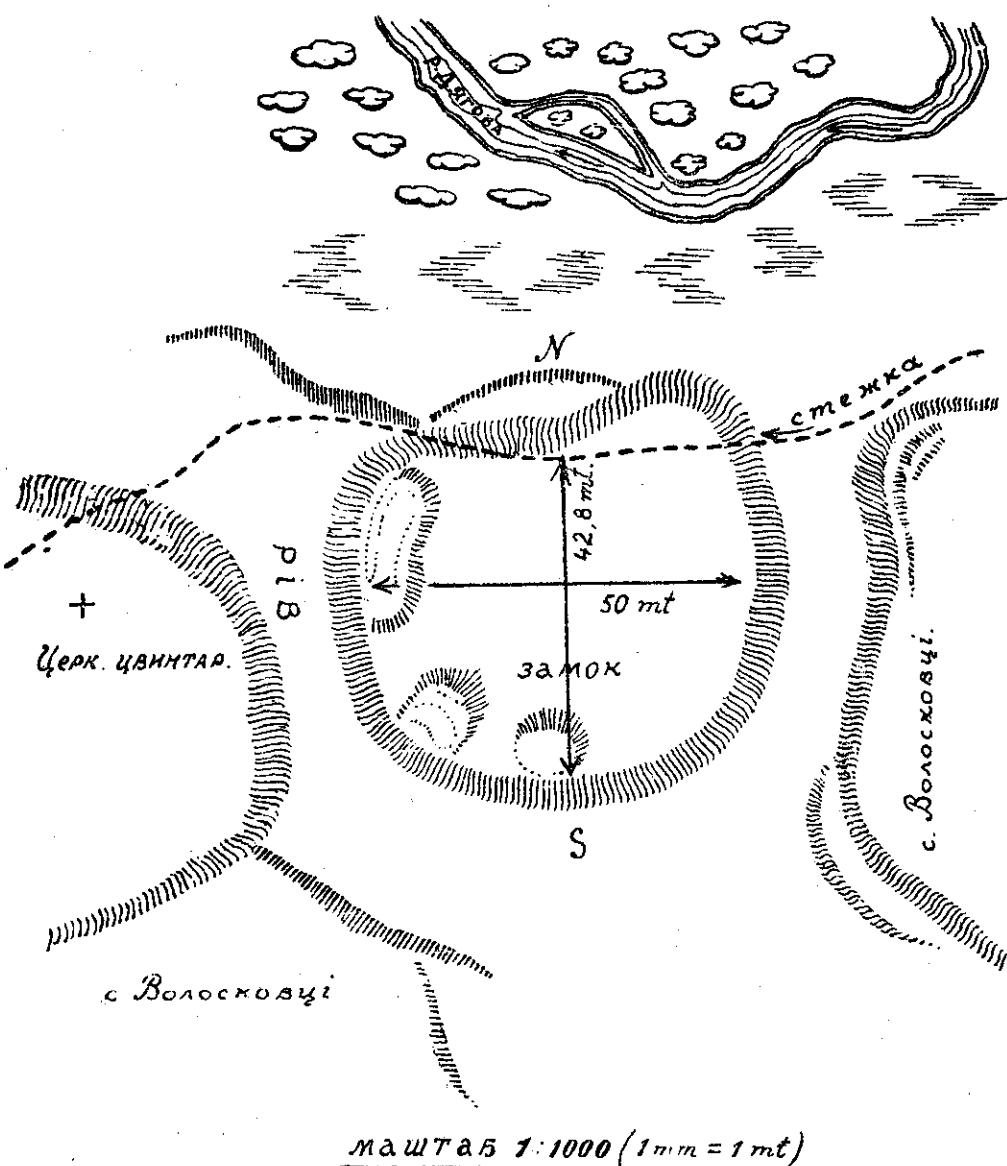
¹⁾ Скоріш це було значне озеро, або плесо річки.

²⁾ р. Дягова—доплив р. Мени, правого допливу р. Десни.

Таблиця V.

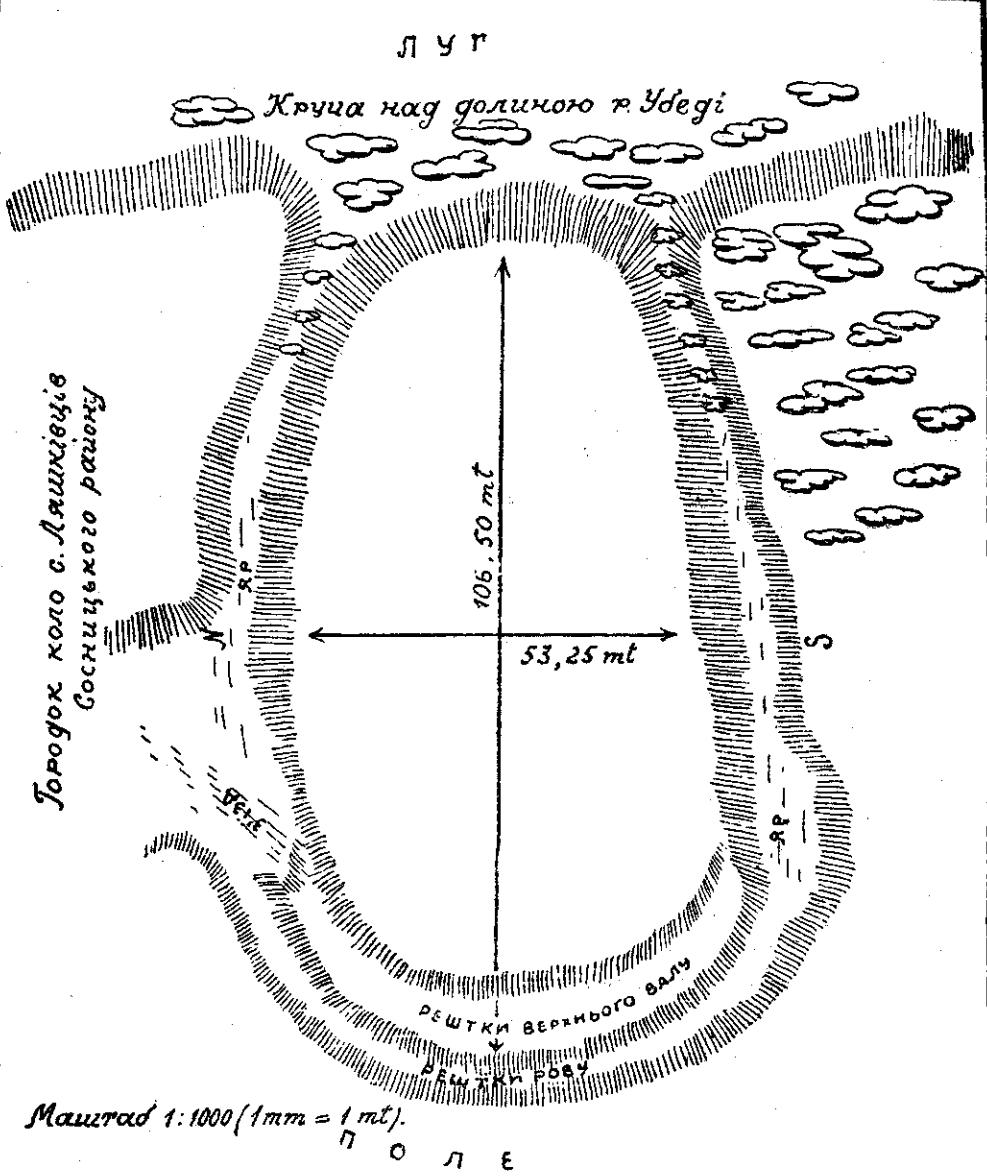
До статті Ю. Виноградського.

Замок у с. Волосковцях Менського р.

Таблиця VI.

До статті Ю. Виноградського.

цьому „Городкові“, якому колись належала домінантна позиція в тамтешній околиці. Діаметр „Городка“—приблизно 70 м. Оглянути як слід та виміряти цього Городка не пощастило, бо почало темніти й треба було поспішатися далі через с. Степанівку до с. Волосковців (обидва району Менського). На мої запитання про знахідки деяких речей сташий Рубаха відповідав негативно.

Замок у с. Волосковцях (табл. IV).

У с. Волосковцях (Менського району), що розкинулося по широкому шляху (з Сосниці до Чернігова), є рідка своюю назвою в нашій місцевості пам'ятка старовини. Це—„Замок“ земляний, що його мені довелося за допомогою вчителя П. А. Мойсієнка оглянути, виміряти й нанести на план 12 вересня 1927 р.

Він міститься на лівому березі р. Дягови, коло церкви, пусткою у вигляді високої площі, сливе округлої форми, з досить прикрими боками, що спадають: з півночі в долину р. Дягови, з сходу й заходу — у яри, або глибокі рови, а з південного боку — у природну низину-балочку. Північний бік замка має терасу—ніби від вибирання землі. На його поверхні, що скрізь заросла травою, та по боках знахідок не трапилося. Обставини ж подорожі та огляд церков і церковного майна в с. с. Степанівці й Волосковцях не дали можливості зібрати перекази про цю пам'ятку старовини, що своюю назвою нагадує часи польсько-козацькі, але ж можна припустити думку, що утворивсь замок на місці городка часів раннєфедальних. Розміри замка такі. Площа його з півночі на південнь = 42,8 м, а з сходу на захід = 50 м. Її висотість (до сучасного дна яру або рову) — 6 м. Ширина яру або рову — 4—6 м. Інші подробиці видно з рисунку, зробленого під час огляду 12/IX 1927 р.

Городок біля с. Ляшківців (табл. V).

С. Ляшківці (району Чорнотицького, нині Сосницького) стоять над р. Убедю за 20 км на північний схід від м. Сосниці. Тут, біля Ляшківців, убедську долину ($1\frac{1}{2}$ —2 км завширшки) оточено з обох боків досить значними згір'ями, коло 20—21 м заввишки, з досить прикрими з боків Ляшківців схилами, поперетинаними ярами та балочками. У нашій місцевості цю височину людність відзначила назвою „Гори“. Тут, на південний схід від с. Ляшківців, існує урочище „Городок“ із рештками стародавнього города, за $\frac{1}{2}$ км від зазначеного села. Рештки города мають форму

довгасто-округлу. З одного боку закінчуються вони приким схилом, що спускається до р. Убеді в її долину, з двох інших боків прикрі іхні схили спадають у яри, а з 4-го боку—від поля є слід штучно зробленого рову. Над ним, на „Городку“, видко залишки валу. Схили та яри—вкриті гарним лісом: дубом, грабом, кленом, ільміною й т. і. Розміри „Городка“ такі. Завдовжки він із сходу на захід—106,50 м; завширшки з півночі на південь—53,25 м; ширина рештків валу на площі „Городка“—10,65 м. Ширина рештків рову—6,40 м. Висота валу (до сучасного дна рову)—2,85 м. Яри завглибшки 4,25—6,40 м. Висота кручі над дальною р. Убеді—20,21 м. Площу „Городка“ оріть. Як каже місцевий селянин Свген Москаленко, „Городок“ почали розорювати років 50 тому. Його дід оповідав йому, що він пам'ятає „Городок“ вкритим кущами та ямами—слідами роботи копачів, які дошукувалися скарбів. Довідавсь я, що на „Городку“ та поблизу його знаходили багато залізних ножиків та прясельців шиферу. Трапляється, що знаходили тут і хрещики та персні, платівки з міді (на одній було зображене хрест), кулі гарматні з чавуну і т. і. Трапляється також багато різноманітного глиняного череп'я, битої цегли та жужелиць, а в ярах та на полі—креміння, шматки ґраніту, зрідка—мамутячі кістки. Як переказують місцеві люди, „тут колись ляхи жили“, „тут билися шведи“. Наведені перекази—правдоподібні, а ситуація, розміри й конфігурація „Городка“, в зв'язку з знахідками моїми та О. Ю. Виноградської й С. Л. Карети р. 1921 (Черепки з вілповідним орнаментом, сокирка-копаниця, частина оленячого рогу, маленький залізний ножик) дають підставу сказати, що сіверяни користувалися цим „Городком“, як укріпленим місцем, ще перед татарською навалою, можливо, ще з часів поганських, та що ця пам'ятка пережила цілу низку культур. Одідавши „Городок“ 27 вересня 1927 р., я перевірив свої попередні нотатки за його ситуацію й розміри. Тоді ж таки я підняв на „Городку“ черепок від битої посудини, незугарно зробленої із темносірої глини з домішкою шматочків ґраніту. Він має прикрасу з трьох округлих неглибоких ямочок (по шиї посудини) та ромбуватих впадинок (по краю вінців).

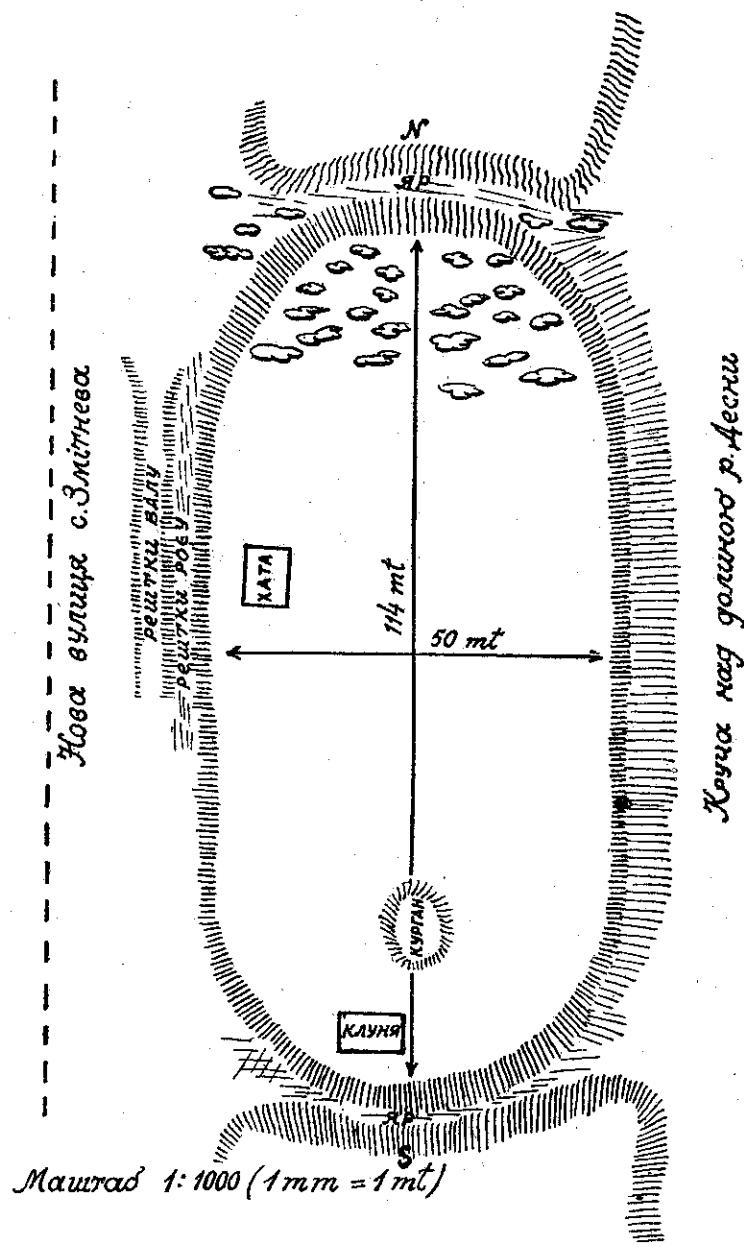
Змітневський Городок (табл. VI).

С. Змітнев, району Сосницького, стоїть над р. Десною з правого її боку за 16 км у північно-східній бік від м. Сосниці. Під час подорожі 8 жовтня 1927 р. довелося мені оглянути Змітнівський „Городок“, або „Городище“, що ле-

Таблиця VII.

До статті Ю. Виноградського.

Городок або Городище край с. Змітнева
Сосницького району.

жити край с. Змітнева (у східній бік) на горі, яка тягнеться над широким лугом, трохи відступаючи тут від р. Десни. Перед революцією „Городок“ разом із великою садибою кол. дідича Ушинського належав Сосницькому повітовому земству і ввіходив до парку з липовими алеями. Про „Городок“ відзначається досить чітко. Нові селянські будівлі зовсім недавно тут побудовані, утворюють нову вулицю, що межує з „Городком“, а на ньому вже поставив свою хату один селянин. Форма „Городка“—довгасто-округла. З одного боку його захищає круча над лугом, з двох інших—глибокі яри з заростями, а з четвертого—він межує з полем, і тут видко рештки штучного рову, а за ним—валу. На „Городку“ тепер обробляють город, на якому ростуть кущі та стоять пеньки від дерев парку. Крім хати, є на „Городку“ клуня та „курган“ або „горка“,—про яку дехто з селян каже, що це—собача могила (ніби закопано панського собаку). Розміри „Городка“ такі. Завдовж.—114 м., завшир.—50 м., височина кручі над долиною р. Десни до поверхні Городка—8,50 м., глиб. ярів—6,40—8,50 м. Височина „Городка“ з боку вулиці (до сучасного dna рову)—2,15 м. Діаметр „горки“ в підопшві—7 м., височина її—3,50 м.). Під час огляду 8/X 1927 р. „Городок“ знято на план.

Чув я в с. Змітневі переказ про те, що під час якоїсь війни на „Городку“, в колодязь, укинуто багато зброй та амуніції. Кажуть ще, що за панщини на „Городку“ під час роботи натрапили на цеглу й яму у вигляді склепу („підвал“), алеж дідич заборонив далі провадити розкопи в тому місці. Наукові розкопи допомогли б висвітлити історію цього укріплення, що певно існувало ще за часів ранніх феодальних. На таку думку наводить форма, конфігурація й ситуація решток „Городка“, або „Городища“, та звістка про те, що біля нього знайдено штучну кульку глиняну з діркою наскрізь.

Круча при с. Оболонні.

Огляд 9 жовтня 1927 р. кручі Десняної край с. Оболоння, району Коропського, хоч і не дав безпосередніх здобутків, у вигляді знайдених будь-яких речей археологічних, алеж подорож до цього села з завідувачем 2-ої Сосницької 7-мирічн. трудшколи В. Л. Убикунем та вчителькою Вишенської школи З. Г. Убикунь, поряд із оглядом цієї кручини та з розшукуванням людей, які б знали про знайдені речі або про місця знахідок, мала за наслідок те, що придбано від учителя Оболонської школи І. І. Антоненка (як дар Сосницькому музею) черепа бика (певно

зубра, або бізона), частини цурелі з ноги мамута, суглоба з хребта мамута й лопатки бика, а також одержано від селянина Х. Г. Карпенка мамутове ікло. Усі ці кістки знайдено в кручі коло с. Оболоня, при чому череп зубра (горішня частина з частиною щелепів), суглоб з хребта мамута й лопатку бика знайшов дарівник Антоненко у серпні місяці 1927 р. на березі р. Десни, сливе у воді. Цікаво, що в Оболонській десняній кручі в липні цього ж самого року Й. М. Забуга (з с. Макошина) знайшов дуже велике ікло мамута (власне середню й спідню його частини), що має 57 кг ваги й такі розміри: завдовж. по горішній дузі = 2,14 м, округлість в середній частині — 53,5 см. Це ікло теж передане до Сосницького музею. Ця знахідка трапилася на глибині приблизно 6,5 м від поверхні землі, на 2 м над рівнем осінньої води в р. Десні, в ґрунті глинисто-пісковому. Розміри черепа зубра такі: горішня частина вподовж — 40 см, ушир. (між рогами, де вони починаються) — 38 см, між очима (надвічними дугами) — 36 см; довж. рогів (кісток) — 30 см та 37 см (неоднаково приламано).

Круча Десняна, де трапляються знахідки речей палеонтологічних, тягнеться край с. Оболоння недалеко від вулиці, якою пролягає шлях на Сосницю. Заввишки вона 8 м, приблизно. Складається вона із четвертинних покладів піску й глини, іноді (особливо в середньому шарі) з дномішкою вални й (трохи вище) — заливза. Над ними є шар перегною, а над ним шар сірого піску, що його недавно насів вітер.

Усі речі, що р. 1927 я сам знайшов, або придбав завдяки своїй дослідчій праці, в кількості 180, я умістив до Сосницького Історично-Археологічного та Етнографічного музею.

ЗВІДОМЛЕННЯ ПРО РОЗКОПИ БІЛЯ „ЗОЛОТОЇ БРАМИ“ У КИЄВІ ВОСЕНИ 1927 Р.

Проф. Василь Ляскоронський

Київська „Золота Брама“ є пам'ятка першорядної ваги й через те на ню звертали увагу дуже давно, тільки ж серйозних наукових розвідок і археологічних розкопів не зроблено і через те багато питань про цю Браму застаються ще не з'ясовані, не визначені.

Всеукраїнський Археологічний Комітет ВУАН ухвалив зробити перший крок, щоб пороз'язувати наукові питання щодо „Золотої Брами“, і запропонував мені перевести археологічні розкопи біля цієї архітектурної пам'ятки. Розкопи мали з'ясувати все щодо підмурівків „Золотої Брами“, протягом тої смуги ґрунту, що відходить на південь від решток західньої стіни Брами, відповідно до східної стіни Брами, яка ще існує ціла на своєму південному краї.

Розкопи переведено на площі прямокутника на 10 м. у довж., себто на південь від краю західної стіни Брами і на $4\frac{1}{2}$ м завширшки. Ця площа була поділена на 10 квадратів. У глибину дійдено до 5 м за винятком тих частин, які обіймали горішні площини підмурівків, та зроблено з ґрунту східці, щоб виносити землю з котловану. Розкопи виявили підмурівок під колишньою стіною, зложений з великих каменів (бути), покладених один біля одного і зміцнених розчином рожевого кольору, характерним для будівель т.зв. князівської доби, що їх побудували чужоземні майстри, переважно греко-візантійці. Підмурівок починається на 1,1 м від поверхні землі і йшов в глибину на 2 м, себто біля 1 саж., при чому на нижній його площині міститься теж велике каміння — дикарі, які трохи витикаються на схід і таким чином вони могли бути за підпору для так званого „облицювання“ мурів. Цікаво зазначити, що цей підмурівок, починаючись на 1,1 м від сучасної поверхні землі, йшов на південь не поземою масою, а східцями, тричі знижуючись, неначе терасами на південь, при чому три перші

ступені підмурівку були між собою в тісному зв'язку і являли собою неначе одну цілу будівлю.

Кам'яне збудування підмурівку було якось сполучене з дерев'яною будівлею, що являла собою дерев'яний паркан, складений з низки пластин, прибитих до стовпів дерев'яними, конусуватої форми, чопками. Цей паркан, починаючись трохи на схід від кам'яного підмурівку, йшов далі на південнь на рівнобіжно останньому, а трохи насикі на південний захід. Заввишки паркан та стовпні при ньому були 1,55 м. Усіх стовпів було 8 чи 9. (Табл. VIII).

Від паркану на різній височині, на схід та на захід відходило по декілька дерев'яних пластин та дощок. У північній та південній частинах котловану розкопів дошки були покладені в так званий „перепльот“, себто одна впоперек другої. Цікаво зазначити, що від паркану в товщу кам'яного підмурівку, в середню та спідню його площину закладено дерев'яні пластини та дошки.

Крім того, поодинокі дерев'яні стовпні констатовано також в південній частині котлована в квадратах під ч. ч. 7 та 9.

Усе дерево як на паркані, так і в дошках та поперечних перекладинах було дуже перетрухле, темнобронастого, а іноді аж чорного кольору, як вугілля, і розсипалося, коли його виймали з землі. У деяких місцях замість дерева знаходжувано тільки чорну порохню, в тому заглибленні, де колись було дерево.

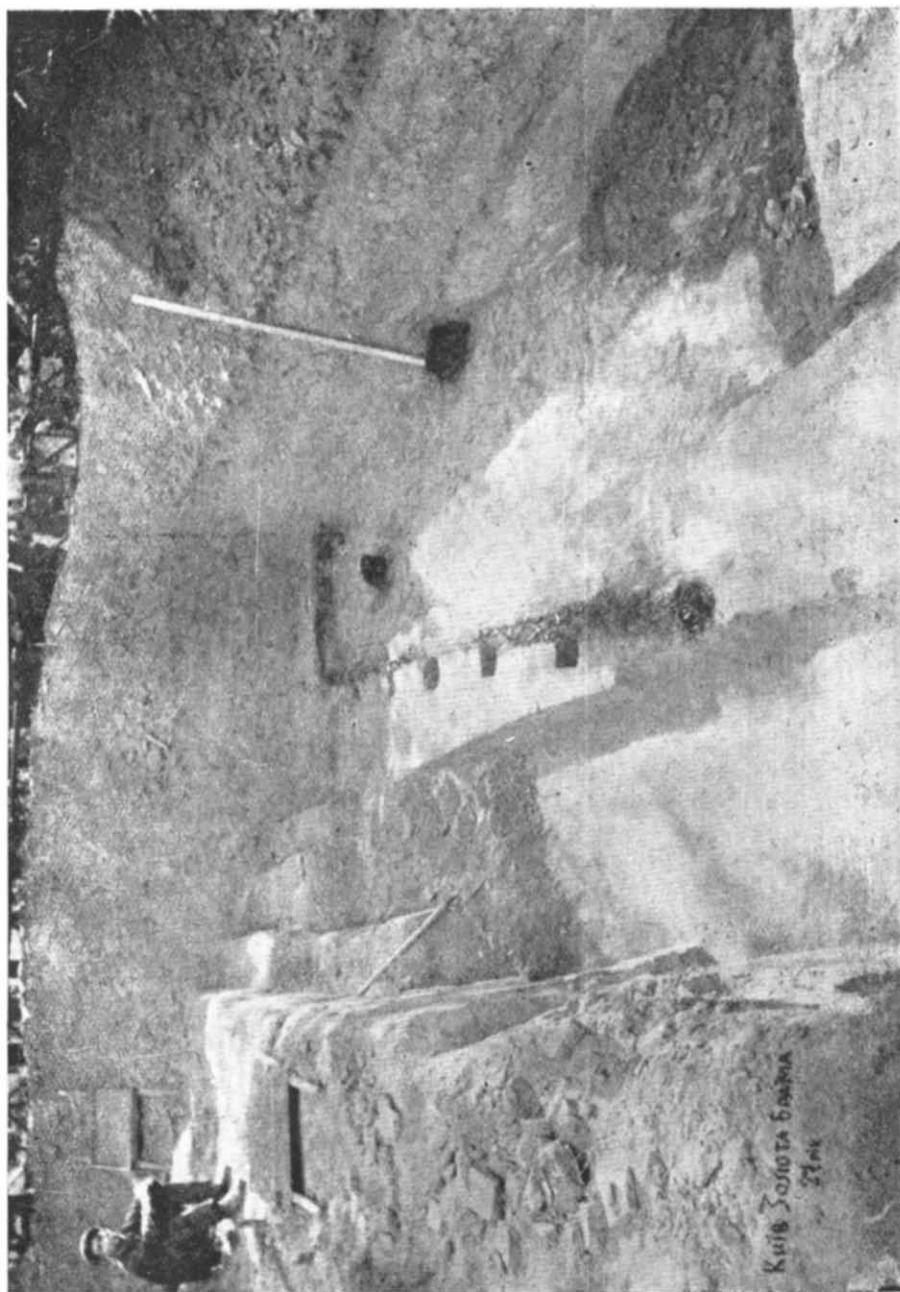
Грунт між цими дерев'яними пластинами і парканом був дуже міцний, неначе утрамбований з глини, в якій траплялися шматки каменя-дикаря, цегли князівської доби та іноді „цем'янки“ (вални) рожеватого або білого кольору.

Поглиблюючи розкопи, виявили, що на площі квадратів ч. ч. 6 та 8, завглишки 1,8 м містився шар каменя дикаря середнього розміру, та шматків цегли князівської доби, і все це було заллято вапнястим розчином— „цем'янкою“ білого кольору. Такий же точнісінько шар цегли та каменя з „цем'янкою“ констатовано й на квадратах ч. ч. 2 та 4, якраз, де міститься частина траншейної ями, що її викопав академік Покришкін, щоб з'ясувати конструкцію старовинних підмурівків „Золотої Брами“. Тут же натрапили на ту глибу кам'яного муровання, що (як каже академік Покришкін) могла бути „пазухої свода церкви над Золотими Воротами“. Зазначена товща збудована з цегли князівської доби, пристосованої одно до одної тонким шаром вапнястого розчину— „цем'янки“.

Тому, що на дальші детальніші розкопи цих рештків брачувало коштів, ми залишили цю „глыбу“ в непорушному

Таблиця VIII.

До статті проф. В. Ляскоронського.

Рештки дерев'яної будови, що сполучена з кам'яним підмурком.

вигляді,—тільки одну цеглину квадратової форми з тонкою стінкою рожевого кольору ми взяли на зразок. Щікаво за-значити, що ці два шари цегли та каміння містилися якраз під тим місцем, де повинні були бути стовпи для тої арки, яка містилася при початку „Золотої Брами“, від півдня. Це, мабуть, рештки так званих „кам'яних подушок“ під ними.

При розкопах в товщі ґрунту знайдено біля півтора десятки уламків фресок; на одній фресці на жовтому тлі міститься синій візерунок рослинного характеру. Знайдено так само уламки так званих голосників, що вставлялися в склепіння; чепки від амфор та якогось чорного посуду невеликих розмірів і невеличкі шматочки слюди. У насипу на різній глибині знаходжувано поодицокі шматки людських та звірячих кісток, але цілого кістяка, або хоч половину його не було знайдено. Звірячі кістки знаходжувано, переважно, в уламках плеского вигляду (ребра).

Металевих речей знайдено дуже небагато, а саме: три, або чотири невеликі залізні цвяхи з голівками, одна невеликого розміру залізна підківка та половина залізної ж, але більшого розміру підківки; невеликий залізний ножичок, формою подібний до гінджалу. При початку розкопів в насипу знайдено „други венний“ 80-х років минулого сторіччя. Ніяких інших металевих речей під час розкопів не знайдено.

Розкопи проваджено „двою нападами“: вперше від 2 вересня по 30-е вересня включно; удруге від 10 жовтня по 4-е листопада включно.

Коли розкопи закінчено, викопаний котлован, згідно з постановою ВУАК-у, засипано зверху землею і сплановано. У процесі роботи зроблено до десятка фотографічних знімків у найважливіші моменти розкопів.

РОЗКОПИ Р. 1930 У КІЄВІ НА ГОРІ ДИТИНЦІ

Валерія Козловська

За дорученням од Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАН у вересні р. 1930 я перевела розкопи на горі Дитинці у Києві. ВУАК міг заасигнувати на ці розкопи обмаль грошей і через те не можна було закінчити цього року дослідів площі, що її не охопили розкопи р. 1919 ВУКОПІС-у.

З р. 1930 гору Дитинку почато забудовувати з її першого плята, близчого до садіб, що виходять на вул. Горовіця (кол. Вел. Житомирська). Під час цих робіт знайдено дерев'яну збиту залізними цвяхами труну, в якій був людський кістяк, а трохи далі на захід у рівачках, викопаних для підмурів'ї дерев'яної будови, виявлено перекрой культурного шару з пізньо-слов'янськими черепками, вугликами, з різаними оленячими рогами, перебитими кістками тварин тощо.

Отже через цей факт, а також через загрозу дальншого забудування гори Дитинки ВУАК вніс до плану своїх найближчих дослідів території давнього Києва розкопи ще недослідженої площі гори Дитинки, щоб виявити значення цієї гори в минулому Києва.

Гора ця становить довгий відшибок з двома плято, що з'єднані шийкою і сполучаються з садибами вул. Горовіця. Зсуви щороку зрізають їх узбіччя, оголюючи геологічні відслонення і разом з тим відкриваючи людські кістяки. На північ від Дитинки міститься столова гора Киселівка, а на південний захід, відділена Кожум'яками, друга столова гора, колишня семінарська, а нині Художнього Інституту.

Свої розкопи я зосередила на південно-східній частині другого плята Дитинки за 38 м на півд.-захід від рогу дерев'яного будинку, що міститься на шийці між двома плято. ВУКОПІС р. 1919 переводив розкопи на протилежному урвистому (північно-західному) краї гори.

Я виявила три поховання другої половини XII ст. н. е. в дерев'яних трунах і залишки землянки першої половини того ж сторіччя.

Поховання 1 (заглиб. 80 см) збереглося до колін кістяка, зорієнтованого на захід з невеликим відхиленням на північ. Кістяк лежав у сосновій труні, збитій залізними цвяхами. Труна виглядала ніби скриня, що в головах та ногах була завширшки однакова. П'ять правої руки лежала на животі і тут було знайдено мідяну каблучку з роз'єднаними тонкими кінцями і грубшою середньою частиною. Ліва рука пальцями лежала на лівому плечі. З зубів та черепних швів знати, що кістяк належав молодій особі, очевидчаки, жінці.

Поховання 2 містилося поблизу поховання 1 (за 38 см) і було зорієнтоване на південний захід. Заглибшки воно (до черепа) 77 см. Труна-скриня, що її збито залізними цвяхами з соснових плах, добре збереглася і була величенька (завдовжки — 1,90 м, завширшки 0,55 м). Коли знято горішню дошку — віко, то констатовано, що кістяк зберігся доволі погано — череп потрух й залишки його вказували на те, що голова була перекинута на праву щоку. Ліва рука лежала на животі, а правиця була випростана, тільки трохи зігнута у лікті. Речей при небіжчику віякіх не було. Кістяк, очевидчаки, був чоловічий і з зубів (потерті) видко, що належав вже літній людині.

Нарешті 3-е поховання, що містилося біля 2-ї було закопане неглибоко (48 см завглибшки) належало немовляті. Потрухлий кістяк його був зорієнтований на захід — південний захід і лежав у маленькій сосновій труні-скрині (завдовж. 78 см, ширина 38 см), також збитій залізними цвяхами.

Усі ці три поховання, згруповани довгими стінками трун одне біля одного, оточували рештки землянки з її східного та північно-східнього боку, ніби обходячи її. Можливо, що за часів цих похорон руїни зазначеного житла ще були такі свіжі, що на них було незручно ховати.

Місце колишнього житла досить виразно вималювалося сірим кольором на ґрунті з жовтої глини. Воно мало форму приблизно чотирикутника з заокругленими кутками завдовжки 5 м і завширшки близько 2 м (2—2, 10 м). Північний куток його являв собою чорну пляму, насичену вугіллям та попелом і тут було розчищено рештки печі у вигляді шматків печини — перепаленої глини (деякі з відбитками дерева). У цьому місці знайдено найбільше перебитих тваринних кісток, риб'ячу луску, фрагментів посуду. Знайдено також спідню частину горщиця, заповнену риб'ячою лускою. В основі печі виявлено 4 камінці — наметні з слідами сажі, між ними частину кістяного гребінця, гарно орнаментованого „очками“. У протилежному по діагоналі південному кутку цього житла виявлено рештки вогнища, що

являли собою суцільний шматок ($77 \text{ см} \times 47-50 \text{ см}$, завгруб. 15 см) печини, вигладженої зверху, що лежав трохи похило.

Під ним був шар вуглястої чорної землі з дрібними вугликами. Це вогнище не було насичене черепками й кістками, як це було в печині від печі. У печині „вогнища“ знайдено зрідка дрібні черепочки, кісточки у невеликій кількості, 2—3 шматки заливної жужелиці. Кілька шматків такої самої жужелиці знайдено поблизу „вогнища“. По всій площині житла розкидано силу фрагментів посуду, тваринних перебитих кісток, знайдено окремі заливні речі, що переважно втратили свої форми від іржі. Посуд належить до звичайної пізньо-слов'янської кераміки XII ст. Тут вона дуже бідна на орнамент (переважно неорнаментована). Деякі денця мають тавра. З них цікаве одне тавро, що повторює „тризуб“, дуже близький до такого ж знаку на Святополкових монетах (поч. XII ст.). Усі фрагменти горщиків обліплени чорним попелом і видно, що їх добре уживано в господарстві. Знайдено також великий фрагмент великого амфорного посуду-корчаги¹⁾ і вушко так званого посуду

¹⁾ Відновлюємо давню слов'янську назву цього типу посуду „корчага“. Фрагменти корчаг у великій кількості знаходять у культурних шарах городищ і звязаних з ними іселищ часів раннього феодалізму на Україні. Зрідка знаходять також цілі посудини. Це були посудини більш-менш великого розміру з заокругленням денцем і двома грубими вухами, уміщеними у горішній частині посуду—від вінців і до рамен. Весь вичеревок посудини вкритий більш-менш дрібними заглибленими рисами, що рівнобіжними кільцями охоплюють увесь вичеревок корчаги. У цих посудинах зберігали вино та мед-пиво. Тому він переважно обслуговував заможні верстви суспільства XII—XIII ст., які мали великі запаси різного питва у своїх льохах. З літопису ми довідуюмося, що у Святославових льохах було „500 берковськовъ меду, а вина 80 корчагъ“ (Іпатіївський список літоп., вид. Археограф. Ком. 1908, с. 334). У переказі про те, як обдурили білогородці печнігів під час облоги Білогороду, зробивши два колодязі ніби з киселем та ситою (питво з меду), літопис каже: „Людъ налѧща корчагу пъжа и съты от кладая“ (ibidem, с. 114). Отже це промовляє за те, що з корчаги був дуже поширеній і звичайний посуд за тих часів. Щождо того, що корчагами під той час іменували саме ті амфорні посудини, яких фрагменти у великій кількості знаходять у культурних шарах XII—XIII ст. на Україні, то це доводить дуже інтересний фрагмент такої посудини з написом. Це горішня частина посуду—шиїки з вінцями і рамена (вуха відбиті), по яких навколошиї, по колу, вирізано напис літерами XII ст. „неша шлона корчага“. На жаль, дальший напис відбитий, від нього залишилися 2 літери „СИ“ і частини ще двох (див. світлину ва обгортці „Хроніки“). Тут цілком ясно посудину названо—„корчагою“. Цю інтересну пам'ятку матеріальної культури XII ст. знайдено років 16 тому у Києві на Старому Городі під час земляних робіт щодо упорядкування міста.

На перевеликий жаль, цю річ своєчасно не передано до музею і вона, очевидчаки, загинула (вона була у збирці археолога-аматора Ертельє). Залишилася світлина з неї, що її передано до київського (тепер) історичного музею. Її ми тут і подаємо.

„київського типу“, типових для кераміки XII ст. Житло своїм південно-західнім боком виходило на схил гори над Кожум'яками, де, можливо, був вхід в нього (цю частину поруйновано зсувами). На що призначувано „вогнище“ біля входу до житла, що мало піч, сказати важко. Можливо, що тут жили якісь ремісники, напр., ковалі (на це натякають шматки заливної жужелиці біля „вогнища“). Те, що в руїнах цього житла немає ознак пожежі й знайдено рівняючи обмаль речей (крім численних черепків з посуду та тваринних кісток), дас можливість думати, що мешканці цього житла через віщось покинули його, забравши з собою все потрібне ім майно.

Отже невеликі розкопи р. 1930 на горі Дитинці виявили, що на початку XII ст. ця гора була залюднена. Крім решток житла—землянки—виявлено ще, що по всій горі розкинуто пізньо-слов'янські черепки, а на першому пляті гори в новозбудованій садибі Мікробактеріологічного інституту є виразна культурна верства цього часу.

Можливо, що дальші досліди на цій горі дадуть змогу виявити залишки і інших таких саме жител, що могли почасти належати ремісникам, які оселялися поза міськими валами. У другій половині XII ст. тут було кладовище, що, очевидчаки, охоплювало всю площу гори (згадаємо знайдену на 1 пляті у сад. Мікробактер. інст. дерев'яну труну і розкопи ВУКОПІС-а, що виявили низку поховань).

РОБОТИ НАД ОБСЛІДУВАННЯМ МОЗАЇК КИЇВСЬКОЇ
СОФІЇ р. 1930

Василь Базилевич

Київська Софія, широко відома пам'ятка культури XI ст., останніми роками привертає велику увагу вчених дослідників. На жаль, за браком відповідних коштів, їх роботи досі не мають певної плановості та систематичності. Але й окремі роботи та розвідки в галузі вивчення цієї пам'ятки внесли чимало нового в науку. Останніми роками НКО УСРР двічі провадив спеціальні асигнування на дослідження Київської Софії. Уперше це було року 1928, коли коштом НКО Київська краєва інспектура охорони пам'яток культури (ККІОПК) вкінці з Софійською комісією ВУАК-у зорганізувала під керівництвом ленінградського проф. Д. Й. Кіпліка обслідування та очищення фресок XI в. на сходах південної вежі від пізнішого малювання. Одночасно проф. М. П. Сичов та В. І. Лесочевський обслідували долішній пояс мозаїчних виображень в головній абсиді Софії та зфотографували їх.

Асигнування НКО р. 1930 дали змогу почати планові роботи щодо вивчення мозаїк собору. На об'єднаному засіданні ККІОПК та Софійської комісії ВУАК-у вирішено ці роботи почати з обслідування мозаїк головної абсиди, й далі, наступними роками, провадити їх, по змозі, планово та систематично. Щоб перевести роботи, об'єднане засідання вирішило, окрім місцевих фахівців, запросити з Ленінграду членів Державної академії історії матер. культури та д. чл. ВУАК-у акад. Ф. І. Шміта та проф. М. П. Сичова. Академ. Ф. І. Шміт не зміг взяти участі у роботах у Софії, бо він раніше дав згоду керувати науковою експедицією до Криму, і роботи р. 1930 провадив проф. М. П. Сичов.

Щоб перевести роботи, споруджено, за проектом д. члена ВУАК-у інженера В. А. Безсмертного, відповідне рештovanня в бані собору, на п'ять поверхів, що дalo змогу обслідувати всю головну баню.

Вже попередній огляд настінного малювання в бані собору в'ясував таке:

1. Усі виображення апостолів у міжвіконнях вкриті густим шаром пороху та кіптяви, що подекуди лежала грудками; на всіх міжвіконнях видно поземі та прямовісні із'лини, іноді величенькі; на виображеннях (пізніших, олійними фарбами) апостолів Петра, Андрія та Якова видно великі пошкодження шару фарб, що осипається чималими шматками.

2. Єдине в барабані бані давне виображення апостола Павла збереглося тільки по пояс; виображення вкрито густим шаром бруду та кіптяви; від виображення Петра зберігся тільки давній мозаїчний напис „*α Πέτρος*“ та невеличка частина мозаїчного тла біля напису.

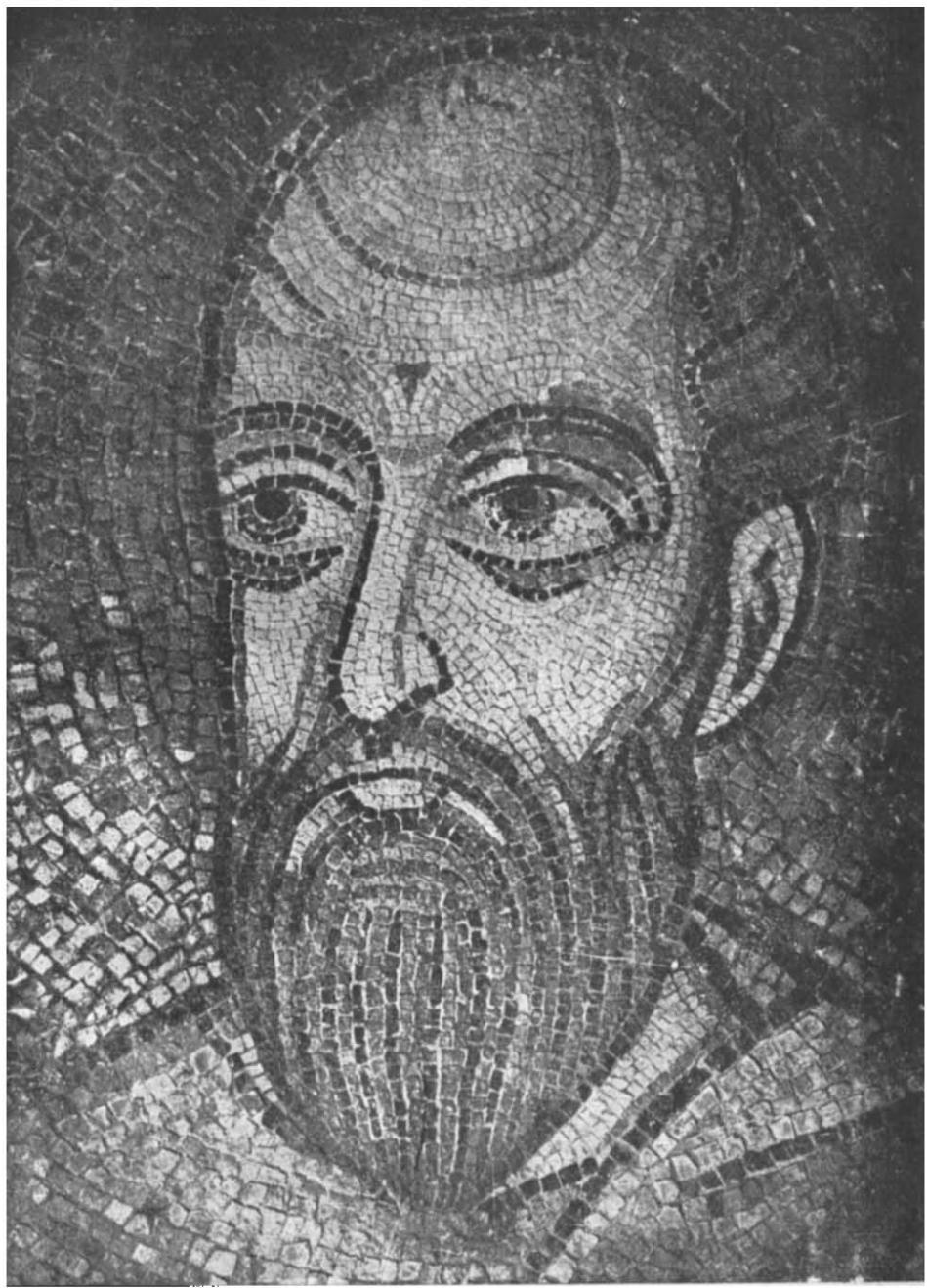
3. Над півколами вікон барабану, поміж постатями Петра і Павла зберігся давній мозаїчний орнамент, що зберігся також мало не до половини півкіл двох сусідніх вікон. Цей орнамент, а також стінки віконних просвітів вкриті подекуди шаром кіптяви та бруду.

4. Вище орнаментів над віконними арками збереглися чималі площині давнього мозаїчного тла, вкритого міцним шаром пізньої позолоти, виконаної штучним золотом. Цей пізніший золотий шар подекуди полускається й відпадає від ґрунту, на якому його покладено, до того в деяких місцях під новою позолотою, що відпала, видко невеличкі сліди фарб, очевидччики, ранішого та все ж недавнього походження; в багатьох місцях нова позолота згортається та лущиться; таке ж саме згортання, лущення та опадання фарб спостерігається в багатьох місцях нових виражень арханголів та на нових же орнаментах понад вікнами; у тих місцях, де мозаїчне тло сполучається з новим позолоченим тлом, спостерігається виконані року 1882 укріплення за допомогою великих кованих залізних цвяхів з великими голівками; такі самі цвяхи у великий кількості вбито в давні мозаїки.

5. Мозаїчне виображення архангела збереглося значною мірою, за винятком горішньої та долішньої частини лівого крила, частини німба, спідньої частини одягу та чобіт невеличкої ділянки в долішній частині правого крила.

6. Виображення архангела, а так само центральне виображення пантократора в склепінні бані цілком вкриті міцним шаром бруду та кіптяви, що перешкоджають оглянати кольорову гаму виражень.

7. На арханголі та пантократорі видно багато великих цвяхів, що за їх допомогою переведено закріплення; доліщня частина бороди пантократора, писана по новому ґрунту, дуже лущиться, опадає та висить дрібними шматками на павутинні.

Київська Софія. Апостол Павло (деталь) Мозаїка XI ст. фот. М. П. Стадіонського.

8. Давнє мозаїчне тло навколо постатів архангела та пантократора густо написано новою позолотою, що подекуди міститься на новому вапняному ґрунті, який закриває ділянки мозаїки.

9. Узагалі в бані собору скрізь велика кількість бруду, кіптяви та павутиння.

Отже попередній огляд бані та барабана виявив, що вони перебувають у дуже занехаяному та забрудненому стані. Через це не можна було не тільки вивчати давні мозаїки, але й провадити спостереження, якою мірою вони збереглися.

Після попереднього огляду проф. М. П. Сичов за допомогою наукового співробітника Харків. археолог. музею І. Ю. Спаського, детально обслідував мозаїки та очистив їх від бруду. Очищувано за допомогою тампонів вати, трохи вогкіх від чистої води. Різні стадії робіт фіксувано відповідними актами та фотознімками, що їх робив М. П. Стадінський.

Безпосереднє обслідування та розгляд мозаїк, коли очищено їх від бруду, дали можливість зробити низку спостережень щодо їх сучасного стану, поставили на порядок денний питання про закріплення їх та відкрили можливість почати науково досліджувати ці пам'ятки мистецтва світового значіння, раніше відомі тільки за непевними репродукціями.

Як з'ясувалося після очищення, Павлова постать, що її мали за цілком збережену до пояса, має такі поновлення: невеличка частина німбу вкрита новою позолотою, частково на давній мозаїці, частково там, де вона винала—по новому левкасу. Те саме спостерігається на тлі виображення між німбом та написом. Частина лівої надбрівної дуги, частина брови, частина обличчя поміж бровою та повіком та трохи чи не все ліве око намальовані заново по новому левкасу, покладеному на впадині. Декілька кубиків смальти в цьому оці вставлено, певно, під час реставрації 1882 року. У цілому обличчя Павлове збереглося добре і після виявило усю свою вийняткову колористість (табл. IX). На руках апостола й частинах його хітона та гіматія збереглися сліди олійного запису, частково по мозаїці, частково затуляючи шпари поміж мозаїчними кубіками. Долішня частина мозаїчного виображення, що межує з новим малюванням, значно пошкоджена, кубики перебиті, подекуди повипадали, подекуди вкриті новим тинком та пізнішим розписом. У Павлову постать вбито п'ять великих цвяхів, що пошкодило суміжні ділянки мозаїки. Постукуючи спостережено, що все мозаїчне виображення разом з ґрунтом відстало від кладки муру й тримається частково на цвяхах, частково на шарі

нового тинкування, що міститься на долішній частині постаті. Мозаїчне виображення має щілину на Павловому одягу та невеличку щілину на лобі апостола.

Щодо фігури архангела, то вона, коли її очищено від бруду, цілком виявила свою виключну кольористість. Постать у багатьох місцях р. 1882 укріплена великими цвяхами. Повбивавши ті цвяхи, порушили зв'язок між окремими шматками смальти, а в деяких випадках, наприклад, на сфері утворилися щілини. Деякі частини мозаїчного виображення, напр., рука, що тримає лябарум, такою мірою відійшла від стіни, що коли навіть обережно її торкатися, то вона трохи коливається та дає прогини. Обличчя арханголове тримається міцно (табл. X); на хітоні та в деяких інших місцях одягу спостерігається, що мозаїка відстає від кладки муру; є й поодинокі, давнього походження, випадання окремих кубиків. Від лівого арханголового крила до середини постаті по лору ѹде досить велика щілина.

Обслідувавши мозаїчу постать пантократора на центральному склепінню бані, з'ясували через простукування, що особливого провисання не спостерігається, але деяке відставання від кладки бані безумовно є. Обличчя пантократора, за вийнятком бороди, збереглося добре. Слідів випадання мозаїки на обличчі не спостережено; на волоссі є випадання в тих місцях, де р. 1882 вбито чотири великі цвяхи. На німбі спостерігаємо випадіння декількох кубиків смальти в місцях, де є щілина, а так само там, де німб укріплено цвяхами.

Одночасно з роботами щодо обслідування та очищення мозаїк бані, проф. І. В. Моргилевський детально вимірював баню, що, як виявилося, має дуже цікаві своєрідні архітектурні форми.

Крім робіт у бані собору, за ухвалою об'єднаної наради інспектури та Софійської комісії ВУАК-у відкрито просвіти двох арок на хорах, що їх закривали великі кіоти недавнього походження. Це дало можливість якнайкраще спостерігати архітектурну композицію центральної частини собору та бачити її мозаїки.

Року 1931 інспектура та ВУАК намічають провадити науково-дослідчі роботи в Київській Софії. Одночасно розробляють проект оголосити садибу собору разом з низкою садиб та будов історичного значення на Старому Києві (Золота Брама, кол. Михайлівський монастир, кол. Десятинна церква, кол. садиба Трубецького по вул. Короленка (кол. Володимирська), кол. садиба Петровського по Андріївському узвозі та інш.) за державний історично-культурний заповідник—„Київський акрополь“.

Київська Софія. Архангел (деталь). Мозаїка XI ст. Фот. М. П. Сталінського.

НУМІЗМАТИЧНІ ЗНАХІДКИ НА ПЕРШОМАЙЩИНІ,
ЩО НАДІЙШЛИ ДО КРАЄЗНАВЧОГО ОКРУГОВОГО
ПЕРШОМАЙСЬКОГО МУЗЕЮ ЗА ЧАС
З 18/XII—27 Р. ПО 18/XII—1929 РОКУ

Павло Харлампович

Історична наука надає величезного значіння знахідкам пам'яток матеріальної культури минулого, у тому числі й нумізматичним. На жаль, по цей час не звертають належної уваги на ці знахідки.

Іноді знайдений скарб у повному складі доходить до наукових інституцій і часто окремі знахідки монет античних, римських, візантійських, східних та інших, що мають велике наукове значіння, надходять до музеїв без жадних „пашпартів“, відомостей щодо них.

Неповність даних про знахідки монет в окремих районах значною мірою свідчить не про те, що таких знахідок обмаль, а за те, що суспільність мало розуміє, яку вагу мають монетні знахідки у вивченні історії країни. Пояснюється це й тим, що музей мало ув'язаний з даною місцевістю.

Проте, музей встиг зібрати за два роки свого існування чимало монет, знайдених на терені Першомайщини.

Одначако вважаю за потрібне відзначити монети, що хоч і знайдено їх поза межами округи, але вони переходятуться в Окружмузей.

У визначенні окремих монет брали ласкаву участь Р. Р. Фасмер (№ 26, 30 списку), А. Н. Зограф (№№ 9, 52, і 67—6 списка). За це складаю їм ширу подяку.

Благодатнівський район.

1) с. Воеводське. На весні 1929 р. на полі знайдено російську мідяну монету 5 коп. 1776 р. ЕМ, що її надіслала до Окружмузею трудшкола (Інв. Першомайського окружмузею № 817)).

2) с. Костянтинівка. 12 травня 1928 р. в степу знайдено російську мідяну монету 5 коп. 1833 р. ЕМ. ФХ. До Музею надіслав С. Лопата (№ 462).

3) с. Миколаївка. У травні 1929 р. на полі знайдено 1 коп. 1828 р. ЕМ. ІК С. Семенко надіслав її до музею (№ 796).

4) с. Ново-Красне. У р. 1927 на полі знайдено монету 2 коп. 1797 р. АМ, що її надіслав до музею І. Пташко. (№ 23).

5) с. Семенівка. Р. 1927 під час земляних робіт, зв'язаних з переселенням на поселок, знайдено кілька мідяних російських монет. І. Лихолайв здав до музею такі монети: 10 коп. 1836 р. ЕМ.—ФХ., 3 коп. 1841 й 1842 р. ЕМ 1 коп. 1842 р. ЕМ і 2 коп. 1851 р. ЕМ (№ 78).

Врадієвський район.

6) с. Врадіївка. У листопаді 1929 р. поблизу села знайдено 1 коп. 1855 р. передав музеєві М. С. Мокрян (№ 973).

7) Хут. Бленівка. На весні 1928 р. знайдено на полі 5 коп. 1769 р. ЕМ і 2 коп. 1812 р. ЕМ, НМ. До музею здав агроном І. В. Вовченко (№ 221).

Голованівський район.

8) с. Голованівськ. а) П. Малевич здав до музею російську монету $\frac{3}{4}$ рубля = 5 zlotych 1829 р. F—H, знайдену на городі (№ 291). б) У травні 1928 р. на полі знайдено деньгу 1731 р., що її надіслав до музею П. Тиховський (№ 404). в) У лісі біля села знайдено 2 коп. 1820 р. ЕМ.—НМ. Цю монету подарував музеєві учень Зеленчук (№ 176).

9) с. Грузьке. а) У селі знайдено деньгу 1750 р. і монету 2 коп. 1815 р. ЕН. НМ. (№ 294). б) Гром. Марченко знайшов 1928 р. на полі і надіслав до музею срібну римську монету Трояна. Як визначив А. Н. Зограф, 101—102 р. Монета переховується у музеї (№ 867).

10) с. Ємілівка. У травні 1929 р. біля села, близько шляху до залізниці, знайдено деньгу 1751 р. Здав до музею І. Є. Візнюк (780).

11) с. Капітанка. а) Учні школи знайшли на полі біля села і надіслали до музею монету 5 коп. 1771 р. ЕМ і 2 к. 1816 р. ЕМ—НМ (№ 234). б) На віддаленні 0,5 км від села, на могилі знайдено 10 к. 183? р. ЕМ—НА. Надіслав до музею Г. Андрушенко (№ 293).

12) с. Красногірка. а) Учениця Лужанська знайшла і надіслала до музею монету у 2 коп. 1758 р. (№ 176—3). б) Учень Ільченко здав до музею монету 2 коп. 181 (2) р. ЕН—НМ (дуже зіпсовану), знайдену на селі (№ 290). в) У селі знайдено гравеника 1745 р. Надіслав до музею гр. Тиховський (292).

13) с. Дюшневета. 1926 р. у радгоспі знайдено 5 к. 1793 р. ЕМ. Надіслав до музею І. Ф. Останін (№ 547).

14) с. Межерічка. а) В. Попель надіслав до музею знайдену на городі деньгу 1738 р. (№ 176). б) У селі знайдено 1 коп. 1842 р. і 1843 р. ЕМ., що їх надіслав до музею гр. Ковбасюк (№ 295). в) 23 травня 1928 р. в яру знайдено деньгу 1798 р. ЕМ. здав до музею Н. Н. Моть (№ 432).

15) с. Свірневата. 3/VII—1928 р. на полі знайдено 2 коп. 1815 р. ЕМ—НМ. До музею здав, І. С. Бондровський (№ 492).

Грушківський район.

16) Пос. Маньківка. Зав. школи Ф. Г. Войцехівський надіслав до музею монети, що їх знайшли діти—2 к. 1763 р. М. М. і 1 коп. 1834 р. БМ—ФХ (142).

17) Пом. Мощеня. а) С. Чернолуцький 10/IX 1927 р. знайшов біля школи деньгу 1738 р. і 5 коп. 1778 р. ЕМ. Приставив О. П. Саржевський (№ 391). б) О. П. Саржевський надіслав до музею срібну римську монету Трояна, що знайшов сел. Білоскурський під час шарівки буряків на полі біля села (№ 391—3).

18) с. Рознощинці. У селі знайдено 2 к. 1758 р. Музеєві подарував її учитель т. Вацюк № 297).

19) с. Сабатинівка. а) Завшколи т. Озірний надіслав до музею знайдені 1927 р. на полі монети—5 коп. 1759 р. (потерту) і 2 коп. 1844 р. ЕМ (№ 22). б) М. С. Чигиринський здав до музею монету 3 коп. 1743 р. ЕМ. і 5 к. 1857 р. ЕМ (№ 110). в) П. Л. Задорожний здав до музею знайдений на кол. „панському“ дворі польський гріш 1755 р. (№ 111).

20) с. Христофорівка. Артем Шинкарчук знайшов на полі і надіслав до музею срібну римську монету Антоніна Пія 138—161 р. (№ 768).

Добровеличківський район.

21) с. Водяне. М. І. Слободян здав до музею монету 5 к. 1802 р. ЕМ і 2 коп. 1866 р. ЕМ—НМ, знайдені в серпні 1928 р. (№ 581).

22) д. Войтівка. На глибині 1 м в кручі, де селяни беруть пісок, знайдено 2 коп. 1820 р. ЕМ—НМ. Надіслав до музею Л. Бойко (№ 535).

23) с. Карбівка. а) В квітні 1929 р. на городі знайдено 2 к. 1759 р. (гладенькі). Подарував музеєві Л. П. Мальчовецький (№ 834). б) На північний захід від села на віддалені 0,7 км, в червні 1929 р. знайдено 1 коп. 1789 р. ЕМ. Надіслав до музею В. Ф. Чумаченко (№ 835).

24) с. Липняжка. На захід від села в травні 1929 р. знайдено 5 коп. 1787 р. ЕМ. Подарував музею Т. В. Козинець (№ 839).

25) с. Лиса-Гора. На шкільному городі 1927 р. знайдено 5 коп. 1776 р. ЕМ. Надіслав до музею Г. Г. Курдюмов (№ 245).

26) с. Маркове. С. Лук'янов передав до музею дві срібні монети, знайдені на полі, недалеко від села, коло могили. Як визначив Р. Р. Фасмер, ці монети Джучидські, Узбека, Сарай Махрусе 720 р. (1320 р. н. ери), на одній монеті надчеканка „Хан“ (№ 879—1 і 2).

Такі монети, як повідомляє С. Лук'янов, часто-густо трапляються біля могил; згадані монети знайдені теж тут.

27) с. Ново-Добрянка. У травні 1928 р. в степу знайдено деньгу 1737 р. До музею здав Т. Дончук (№ 273).

28) с. Скопіївка. М. І. Корнієнко передав до Музею знайдену біля села, на могилі, монету 2 коп. 1758 р. (№ 863).

Доманівський район.

29) М. Кантакузенка. Ф. К. Щербина надіслав до музею знайдену на городі 1 коп. 1759 р. (№ 497).

Криво-Озерський район.

30) с. Велико-Мечетня. Учитель М. Я. Підлубний надіслав до музею мідяну монету, що він знайшов її 1924 р. під час оранки за $\frac{1}{2}$ км на північний захід від села. Як визначив Р. Р. Фасмер, це Джучидська монета, анонімна, часів Джанібекових, Сарай Новий 753 р. (1352 р.) (№ 334 (4).

31) Пос. Йосипівка. а) Гордій Арнаут знайшов 1924 р. на своєму полі під час оранки 5 коп. 1788 р. ЕМ і передав до музею (№ 215). б) І. Хапокниш знайшов 1928 р. на своєму полі 5 коп. 1832 р. ЕМ—ФХ і здав їх до музею (№ 216). в) На полі знайдено полушенку 1736 р. і 2 коп. 1817 р. Від П. Долобаня (№ 424). г) П. Арнаут надіслав знайдену на полі деньгу 1731 р. (425).

32) с. Криве-Озеро. Від С. В. Шевченка набуто 2 срібні монети: 1) данцігський орт 1615 р., 2) Кельнський талір 1674 р., 3) польський орт 1650 р. і 4) бреславська біскупська монета 1679 р.; що їх знайдено років з 30—35 тому на полі разом з 15 іншими монетами (№ 765).

33) с. Мазурове. Через І. С. Лісневського здано до музею монету 5 коп. 1764 р., знайдену в селі (№ 459).

34) с. Миколаївка. а) 1925 р. на полі знайдено 5 к. 1772 р. (№ 374). б) 1927 р. на полі знайдено 1 коп. 1834 і 183.? р. (№ 375). в) 1928 р. на грядках знайдено 5 коп. 1777 р. ЕМ. Здав до музею З. Галузінський (№ 373).

35) с. Ониськове. 1929 р. знайдено на полі деньгу 17 (30) р. Здав до музею А. Я. Алтойв (№ 738).

Любашівський район.

36) с. Бобрик П. Під час розкопки на місці церкви знайдено 2 коп. 176—(3?) р., 2 коп. 1817 р. ЕМ—НМ і 10 к. ЕМ—ФХ (№ 125).

37) с. Боково. 1928 р. знайдено на городі 2 к. 18 (20) р. і в степу Молдаво-Волоська монету 2 пара = 3 коп. 1773 р., що їх надіслав до музею П. С. Артеменко (№ 450—214).

38) с. Гольма. 1924 р. на площі знайдено 5 к. 1780 р. ЕМ. Здав П. С. Артеменко (450—1).

39) с. Ясиново П. На городі на глибині 2 арш. знайдено турецьку мідяну монету 1255 (1839 р.). Від Н. Ф. Пустомельника (№ 119).

Ново-Архангельський район.

40) д. Захарівка. М. Бовченко різними часами знайшов на полі під час оранки 5 коп. 1727 р., 2 коп. 1757 р., 2 к. 1812 р. 1 коп. 1821 р., 10 коп. 1838 р. 3 коп. 1860 (?) р. і 5 коп. 1866 р. (№ 471).

41) с. Надлак. У квітні 1929 р. в піску над річкою Вись знайдено турецьку срібну монету 1187 р. (=1783 р.), діаметром 4.4 см. Монету передав до музею К. П. Пилипенко (№ 824).

42) с. Калніболот. У літку 1929 р. на городі семирічки знайдено деньгу 1735 р. і 2 коп. 1813 р. ЕМ—НМ. Передав до музею П. Т. Танасійчук.

43) с. Тишківка. У літку 1929 р. за 5 км на південний схід від села, на могилі, знайдено 5 коп. 1781 р. ЕМ. Здав до музею М. С. Матлаш (№ 928).

Ольшанський район.

44) с. Добре. У травні 1928 р. в ставку знайдено 1 к. 1821 р. ЕМ—НМ (пробита) і 2 коп. 182 ? р. ЕМ—НМ. Від Ф. П. Паскала (№ 853).

45) с. Ольшанка. а) Дубченко передав до музею 5 к. 1796 р. ЕМ, знайдені в полі (№ 189). б) К. К. Богуцький здав до музею 5 коп. 1789 р. і 2 коп. 1820 р., знайдені на вулиці (№ 235).

Першомайський район¹⁾.

46) м. Першомайське. І частина (кол. м. Ольвіопіль):
а) 1913 р. як копали рів на Набережній вул., у садибі

¹⁾ До 20/VII 1928 р.—Богопільський.

І. Я. Андрієнка знайдено кілька монет часів Катерини ІІ—15 коп. 176(5) ММД, мідяні 10 коп. 1762 р., 5 к. 1758, 1766 і 1781 рр., 4 полуцентинники і 1 рубль. З цих монет дві перші переховуються в музеї (№ 886). б) 1927 р. на Варваринському майдані, як перекладувано тин, знайдено деньгу 1731 р. (№ 29). в) На Ганівській вул. 1927 р. знайдено на городі 5 к. 1771 р. Ем. Передав до музею О. С. Здоровецький (№ 95). г) У травні 1928 р. на полі біля міста І. М. Торкаленко знайшов 2 коп. 1815 р. (№ 223) і на городі деньгу 1731 р. (№ 468). г) Того ж року І. Т. знайшов 2 коп. 1811 р. на полі і 1 коп. 1854 р. на городі (№ 386). д) М. М. Юрневич знайшов на садибі деньгу 1735 р. (№ 500). е) Є. П. Павленко здав до музею знайдену на городі деньгу 1731 р. (№ 506).

47) II частина міста (с. Голта): а) Біля міста в степу 1927 р. знайдено 5 коп. 1758 р., 2 коп. 181 (2) ЕМ—НМ і 2 коп. 1833 р. ЕМ—НМ. Здав І. І. Уляницький (№ 671). б) Біля Окружного суду в березні 1928 р. знайдено денежку 1854 р. Від О. Ф. Корсунського (№ 83). в) На Киселевій лонці біля міста, заглибшки 3.20 м знайдено 5 коп. 1766 р. ЕМ. Від В. М. Токаря (№ 666). г) (Улітку р. 1929 за 2 км на південь від міста, в степу, завглибшки біля 0.20 м знайдено 2 коп. 1757 р. Від В. Д. Усатюка (№ 811). г) На проселочному завулку на городі знайдено 5 коп. 1763 р. ЕМ. Передав до музею А. М. Бермас (№ 871). д) На березі Богу знайдено деньгу 1738 р., що її здав до музею І. М. Іванов (№ 498).

48) III частина міста (м. Богоспіль). а) 1922—23 р. на березі Богу знайдено різночасово деньгу 1831 р. і 5 к. 1772 р. ЕМ., 2 коп. 1813 р. ЕМ. НМ. Від Г. Я. Зубченка (№ 63). б) Д. В. Шевченко передав до музею 5 к. 1763 р. СП—М (перечекан. з 10 коп.), знайдені на городі (№ 48). в) На весні 1928 р. біля дитбудинку, як копано ґрунт, знайдено 5 коп. 1780 р. ЕМ. (№ 94). г) У „Красному поселку“ в квітні 1929 р. на городі знайдено 2 коп. 1763 р. № (694). 49) с. Богоспіль. а) Під час оранки поля, років 6—7 тому, Д. А. Чемерук знайшов із жменю мідяків, серед яких були п'ятаки Катерини ІІ. З мідяків у нього заховалася тільки одна монета—2 к. 1802 р., що він віддав до музею (№ 76). б) 20 листопада р. 1929, вибираючи глину для дамби гідростації на місці зруйнованої хати, завглибшки щось із 2.15 м знайдено з 25 п'ятаків катерининського часу. Монети розійшлися по руках.

50) с. Болеславчик. Від Ю. І. Хитрука придбано полтину 1727 р., що її знайдено 28/VI 1928 р. на полі під час скородження (№ 499).

51) с. Кам'яний Міст. а) 1927 р. виорано на полі 5 к. 1764 р. ММ (№ 149). б) 1928 р. на полі знайдено польський півторак 1624 р. Від С. Д. Галінського (№ 567). в) Біля р. Кодими знайдено 3 коп. 1843 р. (№ 150).

52) с. Кримка. 1927 р. П. М. Довгий знайшов у рівчаку біля ставка мідяну візантійську монету, як визначив А. Н. Зограф, Романа IV (1067—1071 р. Монета переходить в музеї (№ 206).

53) с. Кумари. Х. Ф. Глущенко знайшов на весні р. 1927 на городі 2 коп. 177 (9) р. (276).

54) с. Лукашівка. Н. Грабовський на весні р. 1927, добуваючи глей в кол. економії, знайшов дерев'яну скриньку з грішми, яких було фунтів з 9. Різночасно до музею здано: 2 коп. 1814—2 пр., 1816—2 пр., 1818 р. 181?, 1820—2 пр. (№ 97), 2 коп. 1814 р. (№ 146) і 1814, 1816, 1818, 181? і 1820 р. р. (№ 229).

55) с. Мігія. а) 1927 р. на полі знайдено 10 к. 1837 р. ЕМ—ФХ (Від В. В. Сінського, № 837) і в скелях біля села 5 коп. 1776 р. ЕМ (від П. Я. Самійленка, № 598). б) 1928 р. в степу знайдено деньгу 1731 р. (від Я. К. Коваленка, № 548). в) р. 1929 на весні за 10 км на захід від села знайдено—2 коп. 1769 р. ЕМ. (від В. К. Кочата), а восени того ж року на полі знайдено 5 коп. 1773 р. ЕМ (подарував музеєві В. Х. Криленко, № 965).

56) Хут. Міщани. Навесні р. 1929 знайдено 2 к. 1758 р. Передав до музею І. І. Николаев (№ 869).

57) Хут. Орлянський. На полі знайдено 5 к. 1773 р. ЕМ. (Подарував музеєві І. П. Ковалев, № 852).

58) с. Паронівка. а) М. Лук'янчук здав до музею 2 к. 17(6)8 року і молдаво-волоську монету— 2 пара = 3 коп. 1772 р. ЕМ (№ 148).

59) с. Синюхин-Брід. а) Років з 4 тому на північний захід від села в могилі, як повідомляє Р. Д. Лазарев, під головою кістяка знайдено 5 коп. 1773 р. ЕМ. Монету передано до музею (№ 711). б) 1927 р. на городі знайдено 2 коп. 1811 р. ЕМ—ЕМ. Передав до музею А. П. Білій (№ 710). в) р. 1928 в травні на степу знайдено $\frac{1}{2}$ коп. 1841 р. (Надійшло до музею від Ю. О. Еленова, № 401), на городі—2 коп. 1758 р. (від В. Пастушенка, № 379), на вулиці—2 коп. 1815 р. ЕМ—НМ) від К. В. Куреда, № 546). г) За різних часів знайдено на полі та городах 2 к. 1813 р. ЕМ—НМ (передано до музею від П. Т. Клименка, № 777), 5 коп. 1784 р. (зіпсовано), 2 коп. 1811 р. ЕМ—НМ і 1 коп. 1842 р. ЕМ (від С. Брил. школи, № 771).

60) с. Станіславчик. а) 1926 р. біля села І. В. Ткаченко знайшов 5 к. 1796 р. АМ і молдаво-волоську монету

2 пара—3 коп. 1773 р. ЕМ. Передано до музею (№ 68).
 б) 1928 р. за $\frac{3}{4}$ км від села на степу знайдено молдаво-волоську монету 2 пара = 3 коп. 1773 р. Подарував музей В. В. Шевчук № (403). в) На кол. панському дворі Є. І. Головатюк знайшов 1 коп. 1823 р. ЕМ—ФГ і передав до музею (№ 65).

61) с. Часово. а) 1928 р. на городі Д. Дудника знайдено $\frac{3}{4}$ руб. = 5 злотих 1836 р. MW. Переходиться у музеї (№ 82). б) О. Скрипник здав до музею знайдену в селі монету 5 коп. 1838 р. ЕМ—НА (№ 205).

62) Хут. Чорний Ташлик. На хуторі С. Ф. Рябченко знайшов 2, коп. 1820 р. ЕМ—НМ (643) і литовський шеляг 166? р. Обидві монети переходяться в Музей.

Савранський район.

63) м. Саврань. Від Д. І. Щербиніна надійшла до музею монета 5 коп. 1779 р. ЕМ, знайдена на городі р. 1928 (№ 639).

Хащоватський район.

64) с. Казавчин. На городі В. Литвиненка було знайдено 1929 р. польську срібну монету половини XVIII ст.—гладенька, порізана і з діркою, і 3—4 роки тому олов'яній жетон з єврейським написом, діаметром 2,8 см теж побитий (№ 937).

65) с. Солгутово. На весні р. 1928 сел. Созонт Пойда, здобуваючи каміння біля згорілого млина, завглибшки 0,5 м знайшов в горщику щось фунтів зо з дрібних монет. Частина монет розійшлася по руках, до Музею здано 338 більонних монет, загальною вагою 297 г (№ 32). Ці монети поділяються по державах так: Польща—півтораки 1622, 1624 і 1625 рр.; соліди—1613 р.—2 пр.; 1622—2, 1625—2; 1626—8 і 1 мідяний фальшивий з ініціалами Сігізмунда III 1587—1632 р.; тернарії—1624, 1625 і 1627 рр., і неясний Сігізмунда III і 1 мідяний фальшивий. Тернарії лобженецькі 1627 р.—2, 1630—2 і 4 неясних, разом—31 прим. Літва—грош 162 (5) р.; соліди—1612 р.—1, 1614—2, 1616—3, 1618—2, 1619—5, 1623—17, 1624—12, 1625—4, 1626—4, 1627—3, 1624 або 1627—15, 1633—1 і 1 неясний Сігізмунда III, разом—71 прим. Познань—2 тернарії 1627 р. Сігізмунда III. Прусія—дрейпелькер—162? р.; соліди—1622 р., 1625, 1627—2, 1628, 1629—2, 1630, 1633—2, неясних (Георга-Вільгельма 1619—1640 рр.)—5, з них 1 пробитий в двох місцях, разом—16 прим. Швеція—соліди Густава-Адольфа 1632 р.—2 і неясних—3. Ліфляндія (Лівонія)—8 солідів Христини (1633—1654): 1645 р. 1647—2, 1648,

1649—2 і неясних 2. м. Ельбінг' 35 солідів—а) Густава-Адольфа (1611—1632) 1630 р., 1631, 1632—5, 1633—4, 1634—3, неясних—11 пр., разом 25; Христини (1633—1654)—1635 р.—6 пр., неясних—4 і 1 мідяний фалшивий, разом 10. м. Рига—соліди Сігізмунда III—1617, 1618, 1620—2, 1621—5, 1622 р. і неясних—4 пр.; Густава-Адольфа 1625 р.—5, 1627—4, 1628—4, 1631—3, 1632—4, 1633—3, 1634 р. і неясних 58 монет і 1 фалшивий (мідяний); Христини 1635 р.—2, 1636—6, 1638—2, 1639—7, 1640—2, 1641—3, 1642, 1643—2, 1644—2, 1645—2, 1647, 1648, 1650 р.—неясних—33 прим., разом 165 монет. Крім цього, цілком гладеньких солідів 5 прим.

У Першомайському окружовому музеї переховуються також монети, знайдені поза межами Першомайщини, а саме:

66) с. Ваганичі, кол. Дроздовської вол., Городнянського пов., Чорнігівської губ. 1897 р. на полі біля села знайдено 2 коп. 1764 р. Одержано від А. Д. Акулова (№ 21).

67) м. Анапа. М. М. Халакур здав до музею 6 мідяних монет, що їх знайдено в Анапі 1927 р. під час земляних робіт, з них три Пантікапійські—1) IV—III в. до н. ери (Бурлаков, Общий каталог монет, принадлежащих Эллинским колониям, ч. I. Одесса 1884, № 77), 2) теж (Бурачков, № 52), 3) теж (Бурачков, № 54) і три Боспорські монети, 4) Саврамата III—230 р. н. ери (Бурачков, № 310), 5) Рескупоріса IV 233—234 р. (Бурачков, № 322) і 6) неясна, як визначив А. Н. Зограф, Котіса I 47—78 р. (інв. музею 1—2 № 58, 3—№ 355 і 4—6 № 58).

ЗВІДОМЛЕННЯ ЗА ДОСЛІДИ ЗАМКА-ФОРТЕЦІ
кол. кн. ОСТРОЗЬКИХ У СТАРОКОСТАНТИНОВІ
р. 1930

Акад. Олекса Новицький

Серед завдань, що їх поставив собі Всеукраїнський Археологічний Комітет ВУАН, є досліджувати українську архітектуру XVI в., так мало відому в науці, і замків-фортець, від яких так мало залишилося й тепер, а з часом вони поруйнуються ще більше. Замок кол. кн. Острозьких у Старокостянтинові якраз відповідає і тому і тому завданню. Тим то я й обрав його для своїх дослідів. Завдяки матеріальній підтримці від Шепетівського виконкому, роботу змогли перевести так ґрунтовно, що можна було зробити реконструкцію, коли не цілої фортеці, то принаймні кам'яного замку. Зроблено 15 креслеників, 9 зарисувань і багато світлин. У цій роботі мені допомагали, крім завідувача Старокостянтинівського державного заповідника В. І. Кочубея, художник-маляр В. О. Голдасевич і землемір В. Є. Ельснер.

Точно вимірюю всі зацілі будівлі, одну амбразуру в мурі долішнього бою, розчищено від будівельного грузу, і в ній переведено розкопи, щоб виявити підмурівок. Докопалися до підґрунтової води і підмурівок виявлено на глибині $1\frac{3}{4}$ м, за загальної висоти муру близько 6 м.

Досліди над муруванням виявили, що сучасна будівля замку не одночасова: до XVI віку належить тільки західня його частина і церква, середня ж частина пізніша. І літературні джерела це стверджують. Інвентар, що його склав р. 1688 А. Вільга, описуючи приміщення кам'яного замку, зовсім не знає середньої частини.

Отже ми маємо три будівлі, що їх тут побудував Константин Острозький між 1561—1571 рр.—кам'яний замок двоповерховий з підвальним приміщенням для цейгавзу, церкву і двоповерхову браму та решту кам'яних мурів з зацілілими бійницями долішнього бою. Усе це збереглося такою мірою, що дає цілковиту можливість уявити собі,

як виглядають усі кам'яні будівлі в XVI стор. Але крім кам'яних будівель були під той час велики будівлі дерев'яні,—був самий замок, де жили Острозькі, були й стіни, що захищали замок, крім кам'яного муру. Покищо це нам відомо з літературних джерел. Тепер, скоро тільки зібрано буде городину, що під нею зайніято частину садиби замку, зараз таки переведено буде відповідні розкопи, які можуть виявити підмуровок або якісь сліди і дерев'яних будівель і дати нам вже повну картину замку-палацу XVI століття.

Не можу ще раз не висловити тут своєї щирої подяки Шепетівському виконкомові й зокрема його голові В. Н. Мітрофанову за допомогу та завідувачеві Державного заповідника В. І. Кочубеєві, що не тільки прекрасно організував усю цю роботу, а й провадив і надалі провадитиме усі потрібні розкопи.

РЕШТКИ ЗАМКОВИХ БУДОВ У м. ХМІЛЬНИКУ НА ПОДІЛЛІ

Наталія Коцюбинська

Улітку минулого 1930 р., маючи відрядження від Кабінету українського мистецтва ВУАН до округ радянської Південно-Західної України, щоб перевірити при збиранні через анкети відомості про селянське мистецтво, я була, переїздом, у м. Хмільнику кол. Вінницької округи. Це брудне і невеличке, нині районове, містечко—одне з найстаріших міст колишньої—„Подільської землі“ зберігає й понині ще, забуті рештки замку, що його вперше побудували в XIV столітті Корятовичі. За довгий час свого існування замок перебув чимало руйнацій як давніх бойових, за часів польсько-козацьких та козацько-московських воєн і гайдамацьких та конфедератських повстань—так і новіших—ставши з „ласки“ Катерини II, власністю зразу графа Безбородька, далі Леващенка і, нарешті, Стеселя, що вибудував собі серед старого замковища розкішний ампіровий палац...

Од старих замкових будов залишилися тільки дві невисокі прямокутні криті соломою двоповерхові будови, що стоять обабіч в'їзної брами, підперті знизу, од зовнішніх мурів, контрфорсами; кутова вежа на протилежному боці замковища од р. Бога, що має теж назовні три потужні контрфорси та низом—бійниці, і рештки мурів навколо, подекуди цілком занесені... У замковищі тепер розташовано хмільницький колгосп. Обидва в'їзні будинки мають меш-

канців і не тільки людей—в правому од виїзду будинкові внизу свинюшник.

Кутова вежа, що її облуплений низ та контрфорси свідчать за себе литовського часу цеглою, зазнала метаморфоз. Після 1672 року турки переробили її на мечет, а коли в кінці XVIII ст. вступило сюди російське військо—з мечету зроблено церкву, а тепер це клуб хмільницьких пionерів.

У місті є цікава будова старої кам'яної синагоги.

На міському православному кладовищі заховалися дуже цікаві дерев'яні надгробки.

Старі будови Хмільницького замку я зафотографувала і негативи зберігає К.У.М. (Каб. укр. мист.).

АРХЕОЛОГІЧНА ЗГАДКА

(про київські скарби, що їх знайдено р. 1898—1899)

Сергій Ркльцький

I

Усі цирі прихильники того, щоб наші наукові цінності зосереджені були на терені України, з великою утіхою прочитали уміщенну в ч. 136 (неділя 15-го червня 1930 р.) „Пролетарської Правди“ статтю про „Обмін науковими цінностями між УСРР й РСФРР“. Політиці зажерливого царату покладено край і віднині замість свідомого планового винищування історичних скарбів культурно-національного значіння на користь „столиці-центра“ стає уважне, за певним добором вилучення їх із різних сховищ Ленінграду—Москви.

Це правдиве вирішення Паритетної комісії ЦВК СРР любовного, братерського розмежування наших скарбів минулого треба вітати. І за всяку ціну допомагати якнайточніші і якнайповніші їх виявляти, відшукувати, визначати скрізь, де вони розкидані.

І в цих радках ми хочемо згадати за один виключного значіння наш, київський, скарб. Згадка ця буде одночасно й запитанням про долю цього скарбу: де він? В Ермітажі? У Державно-історичному музеї? У нас у Лаврському заповідникові чи в музеї ім. Шевченка частково? Зрадниця пам'ять не дає нам повної відповіді щодо його долі. Припустімо, що він розпорощений, певне зник значною мірою, втрачений.

Тим вчасніша буде наша за нього згадка. А коли він уже ввіходить до тої, як каже зазначена стаття, „чимало

систематизованої нумізматичної колекції, що її мають нам виділити Ермітаж, музей образотворчих мистецтв у Москві, Державно-історичний музей, то не пошкодить і коротенько нагадати про нього: свого часу писала за нього вся Європа. Тепер забули. Час достатній—32 роки! Як і про скарб Пещепинський, хоч, звісно, слави цього останнього він не покриває.

II

26-го листопада 1898 року у Києві, як ремонтували велику Лаврську церкву, коли замість дерев'яної підлоги на хорах настилали кам'яну, найдено в ніші аж п'ятеро посудин (четири олів'яні, п'ята діжечка) повнісінських золотих та срібних грошей, медалей, личманів. Спеціальна комісія в складі професорів П. О. Лашкарева, М. І. Петрова, В. З. Завітневича, урядовця від ген.-губернатора О. Х. Новицького, польського нумізмата Віттіга, працюючи протягом трьох днів, виявила таке; скарб складається з 6.184 золотих монет та медалей завважки разом 1 пуд 26 фунтів 50 золотників та 9.895 монет срібних вагою 16 пудів $27\frac{3}{4}$ фун. Місцеві нумізмати визначили тоді ж і вартість знайденого скарбу—вона коливалася між 200.000—300.000 карбованців. Наукова вартість його теж не абияка. Чи не за найкоштовніші речі треба вважати: 1) великий золотий медальйон імператорів Східної римської імперії Констанція та Констанса (337—350 рр.), вибитий в м. Антіохії, 2) великого золотого медалля князя Костянтина Костянтиновича Острозького, доти зовсім незнана нумізматам, 3) величезного, теж золотого, медалія, завважки близько 100 червінців, короля польського Сігізмунда III-го, що його, як гадають польські нумізмати, вибито на спогад про відсіч туркам під Хотином (датовано її роком 1621). Монет Московії не багато, але вони дуже рідкі. Михайла Хв.—два золоті, Олексія—теж два, Софії—один, Івана та Петра—теж один, як і Петра I один на 10 червінців. Так званих „ефімків“, себто західно-европейськихталярів карбування Московської монетарії—232 XVII століття. Скрізною ланкою йдуть у цьому скарбі польські монети й медалі, переважно золоті Ст. Баторія аж до Яна Собеського. Тут були великі донативи Ст. Баторія та Сігізмунда III, коронаційні червінці (Яна Казіміра—два). Були приватні родинні личмани князів Радзівілів, близько 10 медальйонів та личманів західно-европейського походження з виображеннями сакральними (хрищення, святами богоугодиці, христа). Решта скарбу—монети турецько-татарські (почасті) або західно-европейські вв. XV—XVII. За вийнятком Англії монетами цими презентовано всі західні дер-

жави за тих часів: Австро-Угорщину, міста Німецької Спілки, Бельгію, міста Ганзейської Спілки, Прусію, Данію, Швецію з таллярами Риги, Ревеля, Нарви, Італію, Венецію, Еспанію, Португалію, Швайцарію, Францію¹⁾.

На провесні року 1899-го міністерство двору відрядило до Лаври, як можна простежити за часописними даними того часу, відомого нумізмата, доглядача-охранця нумізматичного відділу Ермітажу, О. К. Марцова. Вартість скарбу певно в частині інтересній Ермітажеві, урахував він в 65.000 крб., яку й запропонував соборові лавських ченців від імені Ермітажу. Але покупці закордонних держав пропонували куди більшу суму. Тоді собор вирішив вдатись у цій справі до синоду: як той звелить, так і буде. І у Києві пішли чутки, що синод на цю пропозицію пристав.

Яка дальша доля цього найцінішого й найцікавішого на території Києва скарбу— журнали київські мовчать. По газетах ми тепер не мали часу розшукувати. Цікаво було б, до речі, дізнатись і про долю другого скарбу наступного року—1899-го 26-го серпня, в садибі Л. І. Бродського на Катеринінській вулиці знайдено: 1) дві золоті гривні— більшу вагою в 141 г, (33 зол.), меншу— в 95 г (22½ золоти), 2) три золоті обручки, 3) 12 візантійських золотих монет Х—XI ст. Оглянувши цей скарб, проф. В. Антонович визнав його за „знаменитий, великого історичного значіння“, бо гривень саме таких він ніде не бачив, хоч літопис наш і згадує за них, а на Волині, додає професор, ніби й знаходили такі гривні, але він їх не бачив, побачив їх уперше тут і перевірив їхню вагу. Цю схованку він ладен ув'язати або з походом короля польського Болеслава ІІ-го на Київ (1077), або з якимсь із численних половецьких наскоків. „Киевская Старина“, що з неї ми взяли цю замітку (кн. X, р. 1899), про дальшу долю цього скарбу жадної звістки не дає.

Взагалі що більше цій величезної ваги справі присвячено буде в місцевій пресі згадок, споминів, обміну думками, тим краще, повніше й точніше її буде вирішено на користь нашій культурі й науці.

¹⁾ Н. Петров „Археологическая находка на хорах в великой церкви Киево-Печерской Лавры“. Тр. К. Дух. Акад. р. 1899, ч. VI, стор. 176—195.

ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТОДОЛОГІЧНУ ПЕРЕВУДОВУ СТУДІЙ З АРХЕОЛОГІЇ

II

У попередньому числі „Хроніки археології та мистецтва“ ми відзначили були дві дискусії, присвячені питанням про нові методи в археології. Одна з них звязана з доповідлю Нікольського („Протонеоліт“), надрукованою в II т. „Труды первой всесоюзной конференции историков марксистов“. Друга постала з приводу доповіді А. Арціховського про нові методи археології, надрукованої в журналі „Історик-марксист“ ч. 14¹⁾). Тепер ми відзначимо ще інші праці, в яких ці нові напрямки в студіях з археології себе виявляють. З них ми спинимось на статті Б. Луніна „На шляху до марксівської археології („Східний світ“, № 4—5 1930 р., с. 229—255), потім на цікавому інформаційному повідомленні про соціологічні завдання експедиції Державного історичного музею 1930 р. („Історик-Марксист“ 1930 р., кн. 17); а також звернемо увагу на працю В. Тан-Богораза „К вопросу о применении марксистского метода к изучению этнографических явлений“ („Етнография“. 1930. № 1—2).

Першу статтю Б. Луніна написано безперечно під впливом згаданих вище двох дискусій з приводу доповідей В. Нікольського та А. Арціховського. Автор своєї твердження розгортає з того, що характеризує стару археологію, її увагу до вивчення окремих речей, нагадує відомий т. зв. могильний період археології, далі переходить до поставлення питання про сучасне поняття археології. „Основне значення археології полягає в тих соціологічних узагальненнях, до яких може призводити вивчення матеріальних пам'яток минулого“... Автор цілком правильно ставить далі питання про те, щоб усунути низку „антикварних“ поглядів та перейти на нові вимоги, які завдовольняли б прогетарську суспільність.

¹⁾ Про цю дискусію є також в „Вестнике Коммунист. Академии“ кн. 35—36, с. 322—25.

Ці свої загальні твердження автор ув'язує з оглядом стану археологічного вивчення північного Кавказу. Тому самий заголовок цієї праці має ще й підзаголовок „Нові методи та завдання студій з матеріальної культури Півд. Кавказу“. У другій частині, цьому питанню присвяченій, Б. Лунін зазначає, що в науковій спадщині за передреволюційного часу цієї території можна констатувати 1) однобічність та ненауковість, 2) брак планових підстав, 3) часом недбалий та неправильний підхід до розкопів (ст. 238). Ці твердження автор ілюструє конкретними прикладами; напр., розкопи Веселовського, становище із студіями над Боспорським царством, в археології порівнюючи добре розробленим. Буржуазна наука втворила таку історію Боспорського царства, що не відповідає вимогам справді наукового дослідження.

Даліше питання у автора щодо напрямків вивчення північного Кавказу по революції; автор відзначає зміни в методах розкопів, старі методи ліквідують, увагу тепер зосереджують на інших типах пам'яток культури (селищах), далі автор підкреслює інші позитивні риси археологічних тут дослідів, але зазначає й негативні риси, впливи аматорства та шукання скарбів. Далі Б. Лунін звертає увагу на потребу приділити увагу студіям над економікою, колонізацією, релігійними віруваннями, а також ув'язці археологічних дослідів з роботами лінгвістичного порядку — яфетидологією. Така широка ув'язка археології з низкою інших дисциплін у дослідах північного Кавказу уможливи втілити важливі наслідки.

Цю розвідку Б. Луніна можна розглядати як спробу конкретно переглянути питання, зв'язані з археологічними студіями північного Кавказу, виходячи з нових вимог щодо перебудови археології. Автор поставив кілька цікавих питань, але не всі з них достатньо широко висвітлив. Безперечно в галузі методів розкопів тут для української археології нічого нового не подано, бо на Україні тут зроблено багато. Розкопи на Україні здебільшого переводять досконаліше, ніж по інших республіках Союзу і ввесь час під науковим контролем Всеукраїнського археологічного комітету у Києві.

Є також окремі спроби у Б. Луніна оцінити деяких представників російської археологічної науки. Так, напр., він каже щодо Ростовцева „Дослідження динаміки виробничо-класових стосунків інтересів у працях М. І. Ростовцева нема“ (с. 245). Також наводить цитату з праці Фріче щодо Городцова про те, що основний принцип історичної концепції В. Городцова „бринить не в марксівському дусі“ (с. 238). Обидві ці спроби ширше не розгорнуті.

Наприкінці своєї розвідки автор звертає увагу на значення яфетодології для археології, покликуючись на відомі праці акад. Марра, Міщенікова. Маррову гадку — „Доба напруженого шукання дослідних шляхів, нових шляхів наукової творчості. Гуманітарні науки вже не в безвиході, а висажені в повітря“ — Б. Лунін поставав, як мотто до своєї розвідки. Питання про марксизм та яфетидологію викликало було свого часу дискусію на тему „яфетична теорія і марксизм“¹⁾. Наслідки цієї дискусії треба взяти тут також до уваги. Взагалі треба сказати, що розвідка Б. Луніна кинула струмінь свіжого повітря. Низка загальних питань, що їх поставив у своїй статті Б. Лунін щодо вивчування Кавказу потребує пильної уваги дослідників.

Як вияв цих нових напрямків, звертає на себе увагу цікаве інформаційне повідомлення Держ. історичного музею у Москві про соціологічні завдання експедицій 1930 р.²⁾ Таких експедицій накреслено 8. Перша та друга на північ у Карелію та західну частину Вологод. губ. Тут у завдання ввіходить вивчати ці райони, де в IV—І тисячоліттях перед нашою ерою уклалося суспільство з родовим побутом; воно базувалося на полюванню та підсобних „промислах“, далі встановити зв’язок з неолітичною культурою у Скандинавії. Третя експедиція має характер фактурніший: потрібно вивчити на Уралі Калляжинське та Горбуновське торфовища, де знайдені будівлі на паллях та дерево. Четверту експедицію мають вирядити до Вотської автономної області, щоб вивчити перехід від мотижного землеробства до „пłużного“ землеробства. П’ята експедиція має вирушити в Осетію, щоб вивчати клясову диференціацію серед алан доби ранніх часів феодалізації. Так само проектують експедицію до Криму й у Судак, щоб вивчати рештки міських поселень трьох культур — татарської, генуезької та візантійської. Сьому експедицію мають вирядити до оз. Ільменя, щоб вивчати рештки осель феодального міського часу. Нарешті, остання восьма — в Єнісейський край має вивчати т. зв. „Афанасієвську“ культуру. Ми тепер не маємо відомостей про здобутки цих експедицій, але для нас важлива спроба соціологічного напрямку роботи самих експедицій; робота скерована не на те, щоб виявити речі, як це було в старій археології, а має певне конкретне завдання, певну тему.

Третя праця, що потребує уваги — це доповідь В. Г. Тан-Богораза, недавно надрукована в „Этнографии“ (1930 р.,

¹⁾ Надруковано в Збірнику „Проблемы Марксизма“, Ленінград, 1928 р., с. 243—297.

²⁾ „Историк-марксист“ № 17, М. 1930 р., с. 133—5.

№ 1—2, с. 1—56), яку автор зачитав на засіданні соціолого-гічної секції істор.-марксистів при Комакадемії ССРУ у Москві, на тему — „К вопросу о применении марксистского метода к изучению этнографических явлений“. У примітці від редакції зазначено, що ця стаття друкується в дискусійному порядку, а викладено дискусію буде у найближчому числі. Щодо своєї схеми, то автор на с. 13 вказує, „однакож я не рещился бы назвать предла-гаемую мною схему ответственным термином „марксистского метода“, но полагаю, что она все же представляет некоторое приближение к этому методу“. Скільки ця праця важлива також і для археологів, подаємо тут коротко її зміст.

Автор визначає, що в етнографії доводилося провадити боротьбу „за метод матеріалістичний проти методу ідеалістичного“. Останнім часом, скільки чимало в надійних етнографічних матеріалів, скільки тепер дедалі ширше застосовують порівняльний метод особливо щодо матеріальної культури, то цілком можливе „применение марксистского метода. Марксистский метод в этнографии является более углубленным, чем предшествовавшие ему элементарные методы“. „Только марксистский метод с его усложненным подходом, одновременно комплексным и диалектическим, дает возможность правильной классификации, объяснения и увязки этнографических явлений в одно целое“. Автор, окресливши значення марксистського методу, відзначає, що в етнографії малу приділяли увагу „виробничим“ і „со-ціальним“ явищам. На це він далі звертає увагу в своєму викладі, ілюструючи свої гадки численними прикладами. Так В. Тан-Богораз зазначає, що „Этнография вместе с археологией свою серцевинную часть посвящают развитию основных производственных форм, охоты, скотоводства и земледелия, также развитию орудий и оружия, рыболовных и охотничьих ловушек и приемов, даже способом приготовления пищи, выделке одежды, постройке жилища и пр.“ (с. 20). Щоб розгорнути гадки, автор бере кілька етнографічних явищ — табу, весільний обряд, космографічні певр'я, релігійні вірування, фольклорні легенди тощо. Він подає після аналізу свою схему, поділену на чотири стадії, у вигляді таблиці; тут є такі рубрики: територія, суспільна організація, техніка, виробництво, іжа, одяг, житло, транспортові засоби, ремесла, психіка, релігія. Сами стадії такі: „первая собирательная стадия сухопутный ва-риант“ щодо техніки, окреслюється час — „вероятно ранний палеолит“, „вторая собирательная стадия — варианты охоты“ — це час пізнього палеоліту та неоліт, нарешті, третя стадія — „скотоводство мясоное (до перехода к молочному)“ —

уживання металю, запозиченого в осілій людності. З цією стадією в обох її варіятах пов'язаний родовий устрій; четверта стадія—орне землеробство є вже перехід від родового устрою до клясового суспільства. Цю схему у поданому вигляді не можна вважати за закінчену. З неї можна бачити, що тут виявлені погляди етногеографічної школи, деякі представники якої вважають себе близькими до марксизму. Ми з неї не бачимо відповідної характеристики суспільно-економічних формаций. За Маркском (Капітал т. III, ч. 2, с. 407. М. 1908) кожен засіб продукції „виявляє дану ступінь суспільних продукційних сил, і дані форми їх розвитку, як свою історичну умову, що сама з'являється історично укладеним результатом і продуктом попереднього процесу та з якого, як зі своєї нової основи виходить новий засіб виробництва“. Цього в схемі проф. Богораз-Тана не маємо. Тут, напр., неоліт об'єднаний з пізнішим палеолітом. Це іменується загальним варіантом—полюванням. Вже Енгельс звернув увагу на потребу докладнішої диференціації („Походження сем'ї, приватної власності та держави“).

Можна було б ще вказати хиби та неясноті, які є в цій схемі Богораз-Тана. Вони стверджують складність цього питання та потребу методологічного озброєння вимогами сучасної науки при розв'язанні цього питання.

К. Т.

V A R I A

МІЗЕНСЬКА ПАЛЕОЛІТИЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ КАБІНЕТУ АНТРОПОЛОГІЇ ВУАН В ТРАВНІ—ЧЕРВНІ ТА ВЕРЕСНІ—ЖОВТНІ 1930 р.

У зв'язку з гогуванням до ювілею ВУАН, Кабінет антропології Хв. Вовка відновив розкопи палеолітичних стадій в с. Мізині на Чернігівщині, що їх розпочав пр. 1908 та 1916 акад. ВУАН небіжчик Хв. Вовк. Головні здобутки мізинської експедиції р. 1930 полягають не так у виявленні численних крем'яних та кістяніх виробів, як у стратиграфічних та геологічних спостереженнях, зроблених під час розкопів; остаточно встановлено, що в два відокремлені культурні прошарки. Розкопи року 1930 (як і попередні) переведено на півн.-східньому скилі плята, що його руйнують весняні води, проте, культурний шар, як виявилось, не був порушеній. З окремих знахідок варто відзначити кістяні орнаментовані пластинки, крім того здобуто великий палеонтологічний матеріал і силу крем'яних виробів. Під час розкопів зроблено кілька археологічних штурфів (до глибини крейдяного шару) зроблено аж до 200 світлин.

До експедиції ввіходили М. Я. Рудинський (керівник експедиції), акад. В. В. Різниченко (геологія), М. О. Бурчак, Абрамович (геологи) та співробітники Кабінету антропології Н. М. Брояківська (передісторик), Л. Є. Кісляківський (археолог), М. Токарський (передісторик).

Оскільки виявлено, що культурний шар іде далі під плято, мізинську стацію треба досліджувати далі. Про наслідки роботи мізинської експедиції 1930 р. буде надруковано у V томі „Антропології“, річнику Каб. антропології.

(З повідомлення Л. К.)

РЕКОГНОСЦІЮВАННЯ НА ДЮННИХ СТАЦІЯХ ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО ТА ШЕПЕЛИЦЬКОГО РАЙОНІВ р. 1930.

У літку і восени р. 1930 ґеоботанічна вишукова партія під керівництвом Г. Г. Черноголовко геоботанічно досліджувала болота в Чорнобильському та Шепелицькому р. на піввід. від р. Прип'яті. Під час цих дослідів керівник партії Г. Г. Черноголовко та його асистент М. А. Ласточкин оглянули дюни, що містилися поблизу місця робіт експедиції і зібрали велику збірку енеолітичної кераміки, яку подарували Археологічному музею ВУАН, що його мають незабаром розгорнути на терені Лаврецького заповідника.

Найчисленніші примірники кераміки візброєно на трьох дюнах біля с. Зимовища Шепелицького р. (Київської округи) коло староріччя р. Прип'яті. Кераміка грубого виробу з рисною домішкою кварцевих зерен — червонувата з надвір'яного боку і чорна з середини посуду; є й уdosконаленішого виробу з вигладженими поверхнями, гарно орнаментована ямками, рисками, дрібним орнаментом, виробленим тонким мотузком, обрізаним навколо палички. Є інтересні зразки орнаментованих вінців, при чому є зразки вінців, оздоблених ямками, відтиснутими

карбом не тільки на надвірному, а й внутрішньому боці посудини. Усі ці черепки з посудин, вироблених без ганчарського кола. Крім дюн біля с. Зимовища оглянуто дюни в ур. Лужок біля с. Чорнини Жукинського р., Київської округи. Тут також зібрано зразки енеолітичної кераміки, як грубшого виробу з домішкою кварцевих зерен, так і удосконаленішого. Одміж орнаментами, що прикрашали ці керамічні вироби, знайдено дрібний мотузковий орнамент. Біля с. Старосілля Чернобильськ. р. Київської округи зібрані дрібні черепки кераміки XVII—XVIII ст.

Велику збірку зразків енеолітичної кераміки подарував Археологічному музею Г. Г. Чорноголовка, що їй він зібрав улітку 1930 р. на дюнах біля пристані с. Глібівки Димирського р. Київської окр. Тут також треба відзначити кераміку грубшого виробу з рисною домішкою до глини товченого кварцу й удосконаленішого виробу без помітної домішки до глини, порівнюючи тонкостінної, з виглядженими поверхнями. Поміж орнаментами є такі: мотузковий, витиснений карбом, округлі ямки під вінцями.

K.

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ У ПЕРЕЯСЛАВСЬКОМУ РАЙОНІ р. 1930

Археологічну роботу протягом 1930 р. я перевів здебільшого за принципом терitorіального дослідження. За об'єкт дослідження було Дніпровська долина, власне окремі пункти на ділянці між Києвом та Черкасами по цій долині.

У травні 1930 р. зроблено екскурсію в околиці Переяслава, де знайдено на південь від міста, приблизно за 3 км, на схилі II тераси (р. Дніпра), близько шляху з Переяслава до Золотоноши, стацію, що її поверхню розвіяно та розорано. Тут тралляються фрагменти енеолітичного та слов'янського посуду, маленькі шматочки бронззи, шиферу тощо.

Виміряно також 2 хрести з білого терехтемирівського пісковику: один на т. з. „Батуриній горі“ біля с. Зарубинець, а другий на „Хрестовій могилі“ біля с. Хоцьок Переяславського р-ну. На південний захід від с. Хоцьок праворуч від дороги з с. Хоцьок до хут. Свининці, на гребені II тераси (р. Дніпра), констатовано величезне городище, захищене валом, що охоплює його з півдня, півночі та сходу; на заході його захищав природне урвище тераси. Завдовжки вал до 1 км. Городище заросло лісом, частину його тепер вирубано.

У червні 1930 р., працюючи на Державному рибному заповідникові „Конча-Заспа“, я обслідував стацію на захід від с. Віта-Литовська, що лежить на дюнах між с. Пироговим та с. Вітою-Литовською. Дюни ці розташовані на II терасі Дніпрового берега, що приблизно в центрі с. Пирогова притуляється до прагого корінного берега Дніпра.

Для цієї стадії характерні великі видими, що лежать поміж височчими дюнами. Видими багаті на дрібні фрагменти грубого енеолітичного посуду; в одному видимі знайдено попсовану частину глиняного енеолітичного посуду з орнаментованими насічками вінцями.

У серпні 1930 р. археологічні екскурсії переведено на південь с. Хоцьок Переяславського р-ну та на правому Дніпровому березі навколо с. с. Зарубинець та Григорівки, Переяславського р-ну.

На південь від с. Хоцьок в ур. „Саскове“ (II тераса Дніпрова) на дюнній гряді, що трохи підвищується над місцевістю, знайдено фрагменти енеолітичного посуду з дрібномережаним та ямкуватим орнаментом.

В ур. „Дацькі“ над болотом на прiterасових дюнних заплавинах р. Дніпра знайдено стацію, для якої характерні невеликі видими з фрагментами енеолітичного посуду, зовсім не поруйновані вітром, деякі прикрашені найліпшим рельєфним орнаментом. Видими на поверхні цієї стадії розташовані колом і порівнюючи недавнього походження. Постали вони, мабуть, через те, що вирубано ліс.

Поблизу хут. Свінинці по дорозі з цього хутора м-ка Ліпляного ва ІІ Дніпровій терасі, що її поверхня має тут виразно виявлений дюнний характер, в ур. „Бекет“ трапляються фрагменти енеолітичного та слов'янського посуду, шифер, залишні фрагменти тощо. На схилах великих дюн відслонюється культурний шар 0,30 м завгрубшки, дуже чорний та піскуватий. У с. Зарубинцях продовжено розвідки на „Батурийній горі“ та в ур. „Мала Гора“ (розпочаті 1929 р.), що дали цікаві зразки скітської кераміки та орнаменту.

Поблизу с. Григорівки в районі кар'єру терехтемирівського пісکівцю трапляються у системі найвищих нашарувань фрагменти грубої енеолітичного посуду та уламки мамутячої кістки.

На південь од. с. Григорівки констатовано археологічні знахідки в трьох пунктах: гора Віненська, ур. Клин та ур. Городок, на якому розташовано городище діаметром 60 м, дуже поруйноване панцирами під час війни. В уроч. „Городок“ найбагатша на знахідки частина, що лежить праворуч від шляху, який проходить цим урочищем. Тут трапляються фрагменти слов'янського та амфорного грубостінного посуду, шифер, уламки скляних обручок тощо.

A. Піоніївський

НЕЗВИЧАЙНА ПАМ'ЯТКА З ДОБИ ПІЗНЬОГО НЕОЛІТУ

Наприкінці літа та восени р. 1930 М. О. Макаренко досліджував поховання доби пізнього неоліту на березі р. Кальмуса проти Маріуполя. Ці поховання нічим на поверхні землі не відзначається, виявлено випадково під час великих будівельних робіт Овісталі.

Досі поховань неолітичної доби на території України не було відомо. Виявлені поховання до того ж подають ще невідомий дотепер матеріал надзвичайної наукової вартості. Місце поховання являло собою смугу (28 м завд. і біля 2 м завширши), на якій лежали у три шари один на одному 124 людські кістки. Їх покладено головами або на захід або на схід. Кістки (особливо жіночі та дитячі) були рясно прикрашені кістяними та вирізаними з кабанячих ікол пластинками, що були, очевидно, нашиті на одіж, а також черепашками з Озівського моря та перламутровими намистинами. Біля деяких кістяків були крем'яні ножі, сокирки з припідриваними лезами, кам'яні булави округлі з 4 півкульками на боках. Усі небіжчики були добре присипані червоною окристою глиною, чому місце цих поховань гостро вимальовувалося червоною смugoю на жовтому ґрунті.

М. О. Макаренко вирізав одно поховання рясно прикрашене кістяними оздобами і передав цю вирізку до Маріупольського музею.

Бажаво було б, щоб цей надзвичайно цінний матеріал автор обробив і опублікував як найшвидше до відому громадянства та наукових працівників.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДИ р. 1929 ДОНБАСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НА ЛУГАНЩИНІ

Цю працю пророблено від Луганського краєвого музею разом з активом Археологічної секції Наукового товариства Донеччини під керівництвом С. А. Локтюшова. Вона складалася з розкопів могил й розвідок палеометалічних дюнних стадій.

Розкопано 3 могили—в околицях Луганського (две могили) й біля с. Вергунки. У могилі 1 виявлено 23 поховання, з них 14 були у насипі в ямах, а решта в ґрунті в вирізаних у ньому катакомбах. Кістяки лежали покорчено переважно на лівому боці, біля них знайдено глеки або їх фрагменти, біля деяких черепів знайдено мідяні і одне срібне кілечко,

намистини—кістяні циліндричні, бірюзові, шматочки червоної охри, мармурова булава, мідяний ніж. Знайдено 2 деформовані черепи. Деякий посуд з катакомбних могил аналогічний північно-кавказьким глекам бронзової доби.

У могилі 2 виявлено 27 поховань; з них 22 були в насипу, а 5 ґрунтів—1 ямне й 4 катакомбні. Кістяки були зорієтовані на N 0—0 або O і лежали нереважно на лівому боці. Біля кожного кістяка знайдено або фрагменти посуду або (врідка) цілій глек. 24-те поховання було колективне—тут поховано 4 кістяки (три на лівому боці і один на правому). Кістяки були пофарбовані у червону охру і належали—1 дорослій людині, 2—підліткам й 1 дитині. У кожного в ногах стояв глек. Біля дитячого черепа лежала мідяна намистинка. Третя могила, що її розкопано, містилася біля с. Вергунки. У ній виявлено 13 поховань, здебільшого воїни були поруйновані (12 поховань в насипу, 1 в ґрунті катакомбного типу). У катакомбному похованні знайдено залишки покорченого кістяка; на правому боці біля черепа лежав у фрагментах глек і діярітова куляста булава з початком свердлінням.

Розівдки переведено на 3 палеометалічних стаціях. З них розівдки на двох прирічкових стаціях на березі р. Евсуги та на березі річища р. Донця біля Слов'яносербського багато матеріалу не дали. Черепи з посуду, що їх тут зібрано, переважно неорнаментовані і наближаються до кераміки похованої покорченых кістяків у насипу могил. Більший матеріал зібрано на донній стації біля хутора Кондратівка за $2\frac{2}{4}$ км на схід від Луганської стації. На цій дюні (Кібіківський) з дослідчою метою прокладено кілька рівнобіжних траншей. Культурний шар (завгруб. 23—31 см) містився в піскових шарах дюни (расщіпій шар) і в ґрунтових верствах сусіднього з дюною поріччя річища р. Донця. У дюнному культурному шарі виявлено рештки житла з побутовими речами (кераміка й кам'яні вироби). Від житла збереглася долівка у вигляді неправильної чотирикутної площинки убитої глини ($2,40 \times 3,02 \times 0,24$ м.). По краях її містилися шматки печини (обпаленої глини) з відбитками очерету, а в одному кутку знайдено частину обувгленого стовпчика. З побутових речей знайдено чорний глиняний глек, маленький глечик, фрагменти від двох посудин, 23 орнаментовані фрагменти посуду, кварцитові вироби та уламки їх (ножі, долота), крем'яне анаряддя, кварцитова вернотерка, 5 кварцитових брусків, 3 цілі і 6 уламків кварцитових серпів, шматок пісковцю з ознаками, що він був у приладді, щоб виводобувати вогонь, 2 шматочки крейди та червоної охри.

(З згадомлення С. Локтюпова за археологічні досліди на Луганщині р. 1929, надісланого до ВУАК-у).

З НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ РОБОТИ КОМІСІЇ ВУАК-у ДЛЯ ВИУЧУВАННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Останніми роками (1927—1930) з ініціативи Комісії ВУАК-у для виучування трипільської культури переведено низку дальших розкопів та розівдок пам'яток цієї культури на терені України. З цих дослідів треба відзначити розкопи с. Володимирівки Підвисоцького р. на Гуманцині (перевів В. П. Безвендлинського). Тут виявлено цікаве сполучення двох орнаментальних засобів—мальованого і т.зв. „ритованого“ (у вигляді втиснутих візерунків) на одному посуді. Крім того, знайдено залишки печі. У с. Майданіцькому на Гуманцині (теж розкопи В. П. Безвендлинського) виявлено кераміку трипільської культури сушківського типу (див. збірн. „Трипільська культура на Україні“ в. I. 1926, ст. В. Козловської. „Точки трипільської культури біля с. Сушки на Гуманцині“). Р. 1928 переведено розкопи (М. О. Макаренко) біля с. Чичирківки на Звиногородщині. Тут пам'ятки трипільської культури

виявлені ще р. 1904. Нові розкопи виявили тут кераміку, також близьку до сушківського типу. Крім того, знайдено фрагмент „хатки“ типу сушківської і глиняну річ у вигляді „хатки“ тільки без деталей унутрішньої частини житла, мальовану усередині. Перед тим у с. Колодяжному на Волині два роки досліджувано (С. С. Гамченко) рештки споруджені трипільської культури. Крім посудин та іх фрагментів тут знайдено мідяну сокирку і глиняні людські фігурки досить великого розміру, реалістично виображені. На Тульчинщині рр. 1928—1929 переведено розкопи (С. С. Гамченко) у 4 пунктах: 1) Біля с. Білай-Камінь Чечельницького р.; тут поміж тваринних глиняних фігурок є виображення птахів 2) Біля с. Печери (уроч. „Скала“) Шпіківського р. констатовано чоруйовані точки (руїни споруджені трипільської культури). Поміж керамічних виробів тут знайдено фрагменти концепторного посуду з ритованим орнаментом. 3) Біля с. Морковці, Вапнярецького р. виявлено велику площу з залишками споруджені трипільської культури, що добре збереглися. 4) Нарешті біля с. Стін (уроч. „Могилка“) виявлено дуже інтересні рештки будівель трипільської культури, оточені вапняком. Тут знайдено багато крем'яного, кістяного та рогового знаряддя. Цікаво також, що знайдено 9 фрагментів денців посуду з відбитками різної тканини. В уроч. „Суха стіна“ зафіксовано 15 рядків споруджені трипільської культури. На Білоцерківщині р. 1929 почато досліджувати трипільську культуру (розкопи В. Козловської) біля с. Черепина в уроч. „Пилипів хутір“. Р. 1930 інтересні досліди з галузі трипільської культури переведено в таких місцях 1) У с. Краснота в ці на Гуманівні (розкопи П. П. Курінного, раніше там переводив розвідки розкопи Б. І. Бевенглинський). Тут виявлено борисівський тип ритованої кераміки (у с. Борисівці кол. Липовецького пов. розкопував рештки трипільської культури небіжчик акад. М. Т. Біляшівський; він виявив відмінний тип кераміки з глибоким ритованим орнаментом), а також мальованої білої з червоним. 2) У с. Андріївці на Шевченківщині (розкопи С. С. Гамченка) на землі комуни „Надія“ виявлено стик ритованої кераміки культури А з мальованою культурою В (Хвойчин розподіл культур). 3) У Києві на Сирцю, що р. 1928 виявив сліди трипільської культури А. А. Піонтковський. Р.р. 1929—1930 переведено розвідки (В. Козловська та А. А. Піонтковський). Виявлені пам'ятки трипільської культури містяться в піщаному ґрунті і належать до дуже рідкого типу трипілля—дюнного. Є рештки мальованої кераміки, а також неорнаментованої грубої кераміки, виготовленої з місцевої глини. Частина загадного розкопкового матеріалу має бути уміщено у II—III вип. збірника „Трипільська культура на Україні“, присвяченому пам'яті В. В. Хвойки. В. К.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДИ НА ПІВН.-ЗАХІДНЮМОУ КАВКАЗІ

Останніми часами, завдяки тому, що на Півн.-Західному Кавказі засновано багато вишів, виник інтерес до питань краснавчого характеру і поширилися науково-дослідчі праці, зв'язані з вивчуванням визначеного району. Останніми роками зорганізовано систематичні дослідження давніх городищ та селищ територій Півн.-Західного Кавказу. Було висунуто потрібу широко дослідити в найближчі роки 15 городищ, що їх виявлено за останніх часів. Обслідувано городище біля м. Краснодару; ці досліди дали матеріали для уявлення про деякі народи, що входили до Боспорського царства.

Восени 1928 р. досліджено друге городище біля ст. Слізаветінської. Великі могили біля нього розкопано вже перед усесвітньою війною (розкопи М. І. Веселовського). На поверхні цього городища зібрано багато керамічного матеріалу, були й клейновані вуха амфор.

Р. 1928 на півн.-захід од. ст. Кримської обслідувано давніш-

кам'яну фортецю і в околицях зібрано фрагменти кераміки і мідяні монети доби Боспорського царства. На одній монеті є тамга. Цей знак дає підставу розсунути межі Боспорського царства на азіатському кордоні II ст. до вказаного місяця і вважати згадану кам'яницю за фортецю проти наступу „варварів“.

На узбережжю Чорного моря в районі Анапи-Новоросійська досліджено скринькові поховання. Досліди в районі м. Анапи скеровано на те, щоб розшукати давнє селище. Виявлено його сліди.

(З повідомлення проф. Н. А. Захарова про археологічні обслідування на півн.-західному Кавказі. Журн. „Новий восток“ ч. 26—27, р. 1929, відд. „Хроніка“).

РОЗКОПИ НА ОСТРОВІ БЕРЕЗАНІ р. 1930

На засіданні ВУАК-у 29/VIII—30 р. М. Ф. Болтенко зробив доповідь про наслідки дослідів р. 1930 на о. Березані. Ці досліди продовжували попередні, що їх раніше тут переводили Скадовський, Штерн, а останнім часом Болтенко. Розкопи р. 1930 охопили територію т.зв. турецьких валів на о. Березані. Тут знайдено руїни римської будівлі, яку знищила пожежа. Виявлено піч, складену з каміння, також римських часів. Черінь цієї печі був вимощений черепками грецьких амфор, що їх використали для цього римляни. Знайдено також ліварню з горном та залишкою жужелицею того ж часу.

Найдікавіше те, що останні розкопи виявили на о-ві Березані досить значний культурний шар півночі слов'янських часів (часи ран. феодалізму) з керамікою характерною також для середньодніпринських (кіївських тощо) селищ та городищ. Ці знахідки, відколи відкрито слов'янські селища на території Дніпрельстану, доповнюють матеріал щодо торгівельних зв'язків середнього Дніпра через пороги з Березанню і цим, мабуть, стверджують літописні відомості.—Своїми рештками матеріальної культури часів класичних—грецьких та римських, потім пізніших часів (слов'янських, татарських, турецьких) о. Березань притягає до себе увагу дедалі більшу. Постає потреба ширше її вивчати в зв'язку з іншими пам'ятками України. За давніх часів людність о. Березані безперечно була зв'язана з Ольбією, що її розквіт припадає вже на той час, коли оселилися на о. Березані починася занепадати. Пізніші часи Березані також варто ув'язати не тільки в середнім Дніпром, але в Галичиною (через Дністер).

Цікавий матеріал, що дали вже розкопи на о. Березані, висуває низку проблем з давніх та пізніших часів, роз'язання яких матиме значення для вивчення Південної України.

ВИЯВЛЕННЯ ФАРБОВАНОЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ КЕРАМІКИ

Досі уявлення про слов'янську кераміку часів раннього феодалізму зв'язано з уявленням про посуд переважно вироблений на колі, більш мінш рясно оздоблений хвильстями і простими лініями, рідше іншим орнаментом, але завсіди орнаментом, вдушеним у глину, або зовсім не орнаментований. Сьогодні ми повинні доповнити це уявлення і до типів слов'янського посуду додати тип фарбованої кераміки.

Розкопи, що їх перевела на Білоцерківщині восени р. 1930 В. Козловська, виявили новий, ще не відомий в археології, тип фарбованого посуду XII—XIII ст. і. е. у селищі та городищі біля с. Буків. Фарбована слов'янська кераміка вражає своєю простотою—єдина фарба, що її уживають—це біла. В основу оздоби посуду покладено комбінацію білої фарби і природного кольору глини. Посудинки пофарбовані вдебільшого на-

вінцах, під вінцями залишено 1—2 вузькі смужечки природного кольору глини. Вичеревок теж пофарбований, але долішня частина посудки від денця залишена здебільше не пофарбована. Так досягнено комбінації білої фарби з сірим, брунастим, ясножовтим, рожево-жовтим кольором глини. Цікаві комбінації оздоби посуду з нарізним орнаментом й пофарбованим білим тлом. Цей матеріал, також дуже важливий для вивчення мистецтва XII—XIII ст., буде опублікований ширше при першій спромозі.

ЗАПОВІДНИК „КНЯЖА ГОРА“

За клопотанням Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН та заходами Дніпропетровської краєвої інспектури охорони пам'яток культури за участю заповідника „Шевченкова могила“ НКО УСРР оголосив археологічний заповідник „Княжа Гора“, прилучивши його до заповідника „Шевченкова могила“. Спеціальна комісія у складі представника НКО, ВУАК-у, Канівського РВК, заповідника „Шевченкова могила“ десь 11 VIII 1930 р. визначила межі заповідника „Княжа Гора“.

Цей заповідник становить щось виняткове, надзвичайне, бо являє собою чималий етап історії матеріальної культури, починаючи з неоліту й, перейшовши через скітську добу, кінчає ранньою добою феодалізму на Україні.

Деякі пункти археологи вже досліджували (Самоквасов, Тарновський, акад. Біляшівський), напр., Княжу гору, що своїми знахідками вразила археологів; тут же ще чекає на дослідника узгір'я Княжої гори, Мар'яна гора та плята поміж ними, Велике городище та мале, де можна збирати фрагменти посуду просто на поверхні.

Треба зазначити, що до утворення цього заповідника прихильно ставилися Шевченківський ОВК та Канівський РВК. Не мало енергії приклади до цієї справи інспектор охор. пам. культури тов. Козар та директор заповідника „Шевченкова могила“ тов. Калюжний, що до кошторису заповідника на наступний рік внес і суму на археологічні досліди на згаданому заповіднику. А такі досліди потрібно перевести якнайшвидше, бо дощова вода розмиває цінні місця й завосить у Дніпро дуже важливі для науки археологічні речі, і вони нававсяди гинуть безвіроття.

Д. М.

З ДІЯЛЬНОСТИ ДНІПРОПЕТРІВСЬКОЇ КРАЄВОЇ ІНСПЕКТУРИ ОХОРONИ ПАМ'ЯТОК МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ЗА 1929/1930 р.

Головна праця Інспектури протягом вказаного року полягалла в тому, що вона виявляла нові пам'ятки матеріальної культури, які потребують охорони, та охороняла ті, що їх уже взято під охорону. Усього на 1/X 1930 р. зареєстрово 153 об'єкти. По округах вони розподіляються так: на Шевченківщині—39, з них 9 революційних пам'яток, на Кременчуцчині—25, з них 3 революційні; на Дніпропетровщині—53, з них 18 революційних; на Запоріжжі—31, з них революційних 16; на частині Криворіжжя—5. З усіх 153 пам'яток місцевого значення—141, а республіканського—12. Інспектура має 34 кореспонденти.

У галузі науково-дослідчій переведено виміри кількох архітектурних пам'яток. Крім того інспектор для охорони П. А. Козар працював у науково-дослідчій експедиції території Дніпрельстану, переводячи археологічні розкопки.

(З копії звідомлення Дніпропретр. Ком. по охороні пам'яток мат. культури, надісланої до ВУАК-у).

ДО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО РОЗКОПИ П. В. ХАРЛАМПОВИЧА У ПЕРШОМАЙСЬКІЙ ОКРУЗІ р. 1929 „ХРОНІКА АРХЕОЛОГІЇ ТА МИСТЕЦТВА“ ч. 1, стор. 76).

Як додатково повідомляє П. В. Харлампович, з трьох розкопаних р. 1929 могил дві належать до доби покорчених кістяків, а одна, що міститься поміж Першомайським та с. Чаусовим, належить до значно пізнішого часу; як гадає керівник розкопів, це ногайська могила. Над цим похованням була илоща, викладена камінням.

У Богопільській могилі, крім глиняної посудини, знайдено маленьку бронзову застібку.

ПРАЦЯ НАУКОВО-ДОСЛІДЧИХ УСТАНОВ ДЕІЦО ПРО З'ЇЗД АНАТОМІВ, ЗООЛОГІВ ТА ГІСТОЛОГІВ СОЮЗУ У КІЄВІ

Антропологія, як наука про людину, на терені нашого Союзу серед інших дисциплін природничих наук, на жаль, досі не здобула собі певного належного місця, а проте вона широко могла б не тільки стати в пригоді щодо вивчення самої природи людини, расових та національних відмін людства, але й допомогти розв'язати низку сутно практичних питань — в напрямку, скажімо, раціоналізації деякого виробництва, потрібного для широкого вжитку людині, раціоналізації праці в зв'язку з фізичним розвитком як окремої людини, так і різних груп за професіями тощо.

Особливо на Україні не досить уважно ставляться й не надають належного значення антропології; звідси й виникають досить сумні факти: практично антропологію не зараховують до наукової системи вишів, вона не поширюється серед широких кіл громадянства та ще й умови для її розвитку далеко поки що сприятливі.

З тим більшою втіхою доводиться відзначити й вітати організований від Народного Комісаріату Освіти УСРР IV Всесоюзний з'їзд анатомів, зоологів та гістологів, що відбувся у Києві в травні 1930 р. З'їзд цей мав окрім Секцію антропології, що притягала до себе увагу багатьох антропологів Союзу як „теоретиків“, так і „практиків“, що особисто прибули на з'їзд, чи надійшли до нього свої доповіді. Чимало антропологів, які бажали взяти у цьому участь, не мали змоги через об'єктивні причини прибути. Через те дарма що доповідів зачитано багато й на різноманітні теми систематичності й витриманої плановості в роботі Секції не було. Усе ж доповіді ці здебільшого викликали до себе великий інтерес і живий обмін думками. За найголовніший момент р'їзду, в даному разі антропологів, треба відзначити його резолютивну частину, що справді відбилася справжній настрій, справжні прағнення учасників з'їзду, а саме — стати на нові наукові рейки, вивести антропологію із системи колишніх скользіческих наук, наблизити її до практичних питань сучасного життя, а також поставити чимало головніших питань що до вдосконалення й розвитку на терені Союзу антропологічних дисциплін (викладання по видах, готування кадрів, уніфікація методів антропологічного дослідження тощо), крім того, виразно висловлено потребу тісніше ув'язати антропологію з іншими спорідненими дисциплінами (медицина, педагогія, історія, археологія, етнологія тощо).

Усіх прийнятих на Секції, а також і на пленумі З'їзду в цілому резолюцій тут не наводитимемо, бо їх, безперечно, буде вміщено в „Працях“ З'їзду чи в інших друкованих органах.

Вважаємо за корисне на сторінках органу Всеукраїнського археологічного комітету подати тільки кілька характерних революцій, які, на нашу думку, можуть бути найцікавіші для його читачів.

1. Загально-принципового характеру — „про расові проблеми“ (допомідь М. А. Гремяцького) „IV Всесоюзний З'їзд анатомів, зоологів та гі-

столгів вітає почин московської групи в справі перегляду проблем антропології з погляду діялектичного матеріалізму, констатує, що саме на часі поставити методологічні проблеми на всеніку іх широчині і приєднується до головних доповідачевих тверджень, а саме: 1) необхідно визнати громадську природу людини за керівний методологічний принцип у вивчуванні пояснюванні явищ, що відбуваються в людському оточенні. 2) Якісна своєрідність ходу еволюції людини, яка не зводиться лише до чисто біологічної закономірності. 3) Спекуляції антропологічних напрямків (Ляпуж, Гюнтер т. і.) на розуміннях „вищої“ та „нижчої“ раси—науково цілком непридатні мають класово-вороже настановлення (тенденційність). 4) У дальшому неминуче потрібно теоретично розробляти і практично вивчати расовий склад людності СРСР».

ІІ. На доповідь проф. О. С. Грушевського... „Визнаючи, що дуже важливо вивчувати й розвробляти питання, зв'язані з давньою міграцією племін на терені УСРР та суміжних республік СРСР, З'їзд уважає за дуже бажане: 1) притягти до цієї роботи, окрім істориків, ще й антропологів, археологів та етнологів; 2) укладати мапи поширення давніх та сучасних етнічних груп на територіях республік Союзу“.

ІІІ. На доповідь Г. Ф. Дебеса, на жаль, едину на З'їзді тему, близьку до археології („Палеоантропологія північної Азії“)... „З'їзд уважає за потрібне проходити паросвіти республік СРСР запропонувати тт. археологам, як збиратимут вони остеологічні матеріали з розкопів, включаючи люді не самі черепи, але, принаймні, і довгі кістки людини“.

Інші резолюції як вище почасті вже й зазначалося, стосуються до таких питань: антропологія на службі радянської влади; готовування антропологічних кадрів; викладання антропології у видах на природничих відділах, медфаках, педфаках, етнофаках та уніфікація методів антропологічного дослідження.

Треба сподіватися, що ці ухвали З'їзду якнайскоріше й дійсно увійдуть у життя.

А. Н.

УКЛАДАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАП ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

В українській археологічній науці цій справі приділювано не раз вже чимало уваги. Ми маємо спеціально видані у минулому археологічні мапи окремих територіальних одиниць України—Київщини та Волині (проф. В. Б. Антоновича). Поділля (Е. Сідінського за мат. В. Б. Антоновича), Харківщини (акад. Д. І. Багалія), також маємо видані деякі окремі матеріали, дуже цінні для археологічної мапи України (напр., деякі матеріали в „Записках Львівського Наукового Товариства“ та в інших виданнях). Ці видання, як бачимо, не охопили цілої території України; вони йшли за тодішніми адміністративними одиницями і при сучасних дослідах до них теж доводиться звертатися, бо вони дають для зазначеніх в них територій вичерпливі матеріали, що пощастило дослідникам зібрати перед тим як їх видано.

Нові відомості щодо археологічного минулого України, здобуті тепер, чимало поповнюють видані раніше археологічні мапи. Запровадження нових, досконаліших методів щодо вивчення історії матеріальної культури потребує також уточнити спосіб укладання відомостей для археологічної мапи. Тепер вже приділяють велику увагу вивчуванню селищ, стацій, виявленню осель первісної людини,—пам'яткам, що дають уявлення про буденне життя давніх осельників. Могили, що на дослідження їх раніше звернено було головну увагу, не дають потрібного на це матеріалу. Тому новий розкопковий матеріал пореволюційного часу ще чіткіше та виразніше поставив питання про потребу систематично збирати відомості для укладання археологічної мапи.

Цю справу кілька раз порушувано на засіданнях Археологічного відділу ВУАК'у, чимало часу на його обмірковання присвячувано; саму справу в археологічної мапою, що почала вже набирати чималої актуальності, ухвалено розв'язати, розгорнувши коло збирання відомостей про археологічну мапу якнайшищшу роботу. Ухвалено також утворити відповідну картотеку у ВУАК-у, де було б зібрано відомості про археологічне минуле України якнайшищше. В міру того, як підготовлювано матеріали, ухвалено збирати матеріали по окремих добах історії матеріальної культури на Україні. Передбачається зробити 2 картотеки 1) по певних добах, 2) по місцевостях. У них має бути скучений матеріал, як відомий в минулих дослідів, так і на підставі нових щодо території України. У цьому напрямкові вже розпочалася робота. На 1/XI 1930 р. складено 10.000 карток.

М. Т.

СОФІЙСЬКА КОМІСІЯ ПРИ ВСЕУКРАЇНСЬКОМУ АРХЕОЛОГІЧНОМУ КОМІТЕТІ ВУАН

Серед пам'яток мистецтва феодальних часів на Україні Київської держави та пізніших часів чималу увагу дослідників історії мистецтва притягала до себе Київська Софія. Вона, безперечно, як сама, так і разом з іншими подібними пам'ятками у Чернігові, Острі та інших місцях яскраво виявляє мистецькі та суспільні інтереси панівних верстов того-часів. Всеукраїнська Академія Наук, поставивши перед іншими численними завданнями вивчати історію українського мистецтва, приділила певну увагу в своїх студіях і Київській Софії, утворивши спеціальну на те комісію.

Софійську комісію утворено 26 травня 1921 на пропозицію академ. Ф. І. Шміта, що підніс потребу всебічно вивчати Київську Софію, як пам'ятку всесвітнього значення. Ця комісія мала всебічно вивчати та досліджувати Київську Софію, а саме: а) переводити потрібні роботи, що стосуються до історії будівлі та сучасного стану будинку Софії; б) вивчати мозаїчний та фресковий розпис Софії, з'ясовувати міру їх збережності та міцності і вживати заходів щодо їх закріплення, очищення від бруду, різних дороблень та змін; в) досліджувати оздоблення будинку Софії, а також пам'ятки старовини та мистецтва, що в ній зберігаються; взяти під свое керування та охорону ризницю, бібліотеку та архів Софії, г) виконувати різні чертежі, малюнки, світлини і т. ін., потрібні для наукових дослідів Софії, д) переводити різні розкопи, як у межах будинку самої Софії, так і в межах її садиби е) оголошувати наслідки дослідів про Софію в формі доповідей, статей, монографій і т. інш.; ж) і, нарешті, підготувати та видати вичерпливу монографію про Київську Софію.

Через брак відповідних коштів та івші причини ця комісія проіснувала недовго. 1 січня 1922 р. тоді Спільне Зібрання Всеукраїнської Академії Наук розпустило її. Але все ж і за недовгий час свого існування комісія встигла дещо зробити. Найважливіші останні роботи цієї комісії це зондажі на мурах Софії та початок вимірювань будинку Софії, що їх проробив член Софійської комісії архітект I. В. Моргилевський. За недовгий час існування цієї Комісії вона мала 4 засідання.

Року 1923 акад. О. П. Новицький порушив питання про потребу відновити Софійську комісію. Всеукраїнська Академія Наук цілком погодилася з пропозицією академіка О. П. Новицького і 25-го червня того ж року затвердила цю комісію знову.

Ця комісія цілком узяла план роботи попередньої комісії. Правда, за браком потрібних коштів вона не могла відразу ж широко розгорнути свою працю, але все ж встигла зробити дещо ґрунтovne. Так, вона дослідила причини, які сприяють тому, що в склепінні на хорах Софії утворюються

щілини; відкрито у головному вівтарі доти невідому фреску XVII в., реєстровано шікаву пам'ятку культового мальтіства відому під назвою „Миколи Мокрого“; переведено розкопи хідника в садибі Софії,¹⁾ про- студійовано плити з червоного пісковцю, що лежать на Софійському по- двір'ї та плити в балюстраді хор. Разом з цим Софійська комісія вжила рішучих заходів, щоб звільнити від друкарні Київського художнього інституту так званий „митрополітський будинок“, що в садибі Софії, одна з найкращих цивільних будинків XVIII в., який зберігся до на- шого часу в неазуїновавому первісному своєму вигляді.

У січні 1927 р. за дорученням од Софійської комісії, Київську Со- фію оглянули фахівці архітектури проф. О. В. Кобелев, К. В. Мощенко та проф. В. О. Осьмак, а в березні того ж року фахівці реставратори маю- вання проф. М. Л. Бойчук, М. І. Касперович та проф. Д. О. Кіплік, спе- ціально викликаний для цього з Ленінграду. Перша комісія виявила, що будинок Київської Софії небезпечний стороною архітектурною, а друга констатувала незадовільний стан її мозаїк та фресок. Про це негайно повідомлено Упрнауку, прохаючи її відпустити потрібні кошти на охо- рону Київської Софії. В наслідок цього на весні 1928 р. Упрнаука через Київську інспекцію для охорони пам'яток культури відпустила кошти, щоб закріпити фрески Київської Софії. Щоб перевести цю роботу, викли- кано з Ленінграду проф. Д. О. Кіпліка, що його у той час уважали за найкращого знатця цієї справи.

На спільніх зборах Софійської комісії та Київської інспекції для охорони пам'яток культури ухвалено реставрувати та закріпити тільки фрески південної вежі Софії, де вони п'ого потребували. Реставрувати та закріплюти фрески треба було провадити за певними вимогами, що їх по- ставила проф. Д. О. Кіплікові Софійська комісія та названа інспекція.

За час реставраційних робіт проф. Д. О. Кіпліка виявилось, що рештки старовинних, доби ранішнього феодалізму фресок наступними часами вкрито олійними фарбами, які більш-менш повторювали старовинні кон- тури фресок, але подекуди і відступали від них. Коли олійні фарби знято, ці місця фресок виступили в своєму первісному вигляді. Цікаво, що коли з фресок знято олійні фарби, траплялися такі місця, що мали триара- зові нашарування фарб. Траплялися по фресках і такі місця, що на них контури постатів були дуже слабі і самий тон фігур нічим не відріз- нається від загального тону фресок, отже як знати на таких фресках блакитне небо, намальоване олійною фарбою, постаті фрески не відріз- тимуться від загального тону фрески. У таких випадках Софійська комісія ухвалювала не зімати на цих місцях олійної фарби з веба, а за- лишати фреску в теперішньому її стані, маючи на увазі, що на цих місцях перефарбування олійними фарбами було зроблено в XVII—XVIII в. і тільки частину фресок реставровано підбalo в XIX в.

Найкраще, що зробив проф. Д. О. Кіплік, реставруючи фрески, це відкриття частини старовинної фрески біля композиції імператорського палацу. Досі цю частину було заховано сферичним трикутником з цегли. Та через те, що трикутник не зовсім щільно приставав до фрески, вона прекрасно збереглася. Що ж цю фреску розкрито лише у невеличкій частині.

Під час реставраційних робіт проф. Д. О. Кіпліка, вежу щодня відві- дували члени Софійської комісії та Київська інспекція для охорони пам'яток культури. Особливо велику увагу приділив цій справі член Софійської комісії проф. М. Сичов.

Коли проф. Д. О. Кіплік закінчував розчищувати фрески південної вежі, поміж ним та деякими членами Софійської комісії повсталі прин-

¹⁾ Про це детальніше див. „Коротке звідомлення за р. 1925“, с. 87—92. К. 1926.

цилові дискусії щодо засобів закріплювати фрески. Проф. Д. О. Кіплік уважав за потрібне вкривати розчищені фрески Wasserglas'ом або іншим смолистим розчином, маючи на увазі, що коли так робити, тон розчищуваних фресок, на його думку, буде ясніший і самі фрески краще зберігатимуться. Тимчасом член Софійської комісії проф. М. П. Сичов доводив якраз протилежне—Wasserglas не тільки не зберігає розчищені фрески, а й руйнуватиме їх. Щоб розв'язати справу, Софійська комісія звернулася до Інституту археологічної технології при Академії історії матеріальної культури в Ленінграді та до проф. О. Стржичевського у Відні, прохаючи їх дати належні висновки в цій справі. Інститут, і проф. О. Стржичевський висловилися цілком негативно щодо пам'яті проф. Д. О. Кіпліка вкривати розчищені фрески Wasserglas'ом.

І справді, коли влітку 1930 р. проф. М. П. Сичов укупі з Київською інспекцією для охорони пам'яток культури оглядали розчищені фрески, то виявилося, що тон тих фресок, що їх вкрыто у р. 1928 Wasserglas'ом зробився каламутним. Тимчасом фрески, не вкрыти Wasserglas'ом, лишилися незмінні.

Одночасно з фресками Софійська комісія звернула увагу і на стан, в якому перебувають мозаїки Київської Софії. Року 1928 утворено окрему підкомісію в складі проф. М. П. Сичова, А. І. Тарапи та В. І. Лесючевського, щоб дослідити віттарні мозаїки. За браком відповідних коштів ця підкомісія не мала змоги розгорнути свою роботу й обмежилася тільки на тому, що детально оглянула мозаїки так званого „святительського“ фризу вітваря. Коли ці мозаїки оглянено, то виявилося, що вони значною мірою вкрай порохом та кіптявою, і цей порох та кіптява не тільки міцно осіли на мозаїках, а й пройшли проміж смальтами і так змінили кольорову тональність мозаїк, що вони подекуди цілком втратили свій справжній колір. Мозаїки, розташовані вище від „святительського“ фризу, забруднені ще більш, тому і певний колір їх тепер і з'ясувати дуже важко. Подекуди у віттарних мозаїк повинпадали смальти і ці місця були заповнені новим тинком. У деяких місцях, де повинпадали смальти, вони нічим не запорожнені, а це свідчить, що мозаїки повинпадали рівняючи пізно. А подекуди місця, де повинпадали мозаїки, зафарбовано олійними фарбами. Коли поверхню віттарних мозаїк вистукували, то виявляється, що майже цілій „святительський“ фриз, за війнятком невеличких шматків, разом із тинком відстав від стіни. Щодо мозаїк, які містяться вище „святительського“ фризу, особливо мозаїки так званої „Нерушимої стіни“, то детально оглянути їх покищо неможна було. Але і віддаля видаються в вічі довгі прямовисні щілинини на цих мозаїках. Через ці щілинини видно, як поверхня мозаїк теж відстала від муру.

Такий стан віттарних мозаїк Київської Софії примушує визнати, що ці мозаїки повільно, але неухильно руйнуються. Щоб зберегти ці мозаїки, Софійська комісія піднесла перед Управукою клопотання, щоб заасигновано на це потрібні кошти, а покищо заходилася здіймати з них точні, в розмірі оригіналів, копії. Що року 1928 Софійська комісія ухвалила зробити таку копію з голови Лаврентія. Для цього з голови Лаврентія зъоблено світлину, збільшено її до розміру оригіналу і потім належно її розроблено.

Року 1930 Управукоу для охорони пам'яток культури асигнувалася на закріплення фресок та мозаїк Київської Софії 3.000 крб. Розвинуты роботу широко на ці кошти не було змоги. Тому Софійська комісія та інспекція обмежилася тільки мозаїками головної бані Софії. У цій бані влаштовано належне риштовання, і проф. М. П. Сичов очистив від бруду та кіптяви частину мозаїк та зафотографував усі мозаїки бані. Крім того, на хорах Софії знято дві перетинки, що закривали собою мозаїку з композицією Благовістя. Тепер ці мозаїки прекрасно видно.

Щождо дослідів над міцністю мурів Київської Софії, то вже давно всі фахівці визнали за потрібне поробити належні шурфи. Року 1930 намічено, де саме потрібно перевести ці шурфи, а також намічено і порядок, в якому їх переводити. Але коли справу розглянемо детальніше, визнано, що вона не така негайна, як справа з мозаїками та фресками, і через те шурфи відкладено на 1931 рік.

Протягом 1928—1930 р. Софійська комісія мала 40 засідань, на яких обговорювалося та розв'язувалося різні справи щодо Київської Софії. На цих засіданнях, окрім членів Софійської комісії, за запрошенням Софійської комісії, брали участь й інші особи, що мали бути як розв'язувано різні питання реставраційного характеру або охорони Київської Софії і т. інш.

Тепер до Софійської Комісії належать 28 осіб: проф. А. В. Айналов, В. М. Базилевич, В. І. Барвінок, В. А. Безсмертний, С. С. Гамченко, Д. П. Гордієв, І. Є. Грабар, Л. О. Дурново, Ф. Л. Ернст, В. М. Зуммер, М. І. Касперович, проф. Д. Й. Кіплік, О. В. Кобелев, В. Е. Козловська, Л. Ю. Крамаренко, К. І. Кржемінський, проф. В. Г. Крічевський, П. І. Курина, К. О. Лазаревська, В. І. Лесючевський, І. В. Моргилевський, К. В. Мощенко, акад. О. П. Новицький, В. О. Осьмак, С. А. Прокоф'єв, А. Х. Середа, проф. М. Ш. Сичов, акад. Ф. І. Шміт.

Софійська комісія готує окремий збірник, присвячений історії та мистецтву київської Софії.

В. Барвінок

УМОВА

НА СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ ПОМІЖ ХЕРСОНСЬКИМ ДЕРЖАВНИМ ІСТОРИЧНО-АРХЕОЛОГІЧНИМ МУЗЕЄМ ТА МИКОЛАЇВСЬКИМ¹⁾

ГОЛОВНІ ЗАСАДИ

1. Головні засади соцзмагання повинні полягати в тому, щоб музеї взяли участь у соціалістичному будівництві.

а) Реконструкції народного господарства—індустріалізації країни та колективізації сільського господарства.

б) Культурній революції.

На підставі цих засад музеї конче повинні стати науковими та культурно-освітніми установами, повинні провести нову лінію і поставити музеї на рівні із школами, клубами, які допомагали б содіялістичному будівництву, а це можливо тільки тоді, коли музеї пророблять велику масову роботу, яка сприяла б реконструкції народного господарства та культурній революції.

2. П'ятирічний план, що його оголошено, треба виконати навіть дотерміново. Отже ж за найкращий засіб, щоб цей план виконати, є з одного боку свідоме ставлення наукових робітників і інших співробітників музею до цього завдання, а з другого спільні праці з іншою установовою у вигляді соціалістичного змагання, що повинно раціоналізувати роботу, дати якнайкращі наслідки й тим здійснити завдання сучасного будівництва, поставлені від радянської влади.

Отже ж, виходячи з цього, Херсонський історично-археологічний музей, стаючи до соціалістичного змагання в Миколаївським історично-археологічним музеєм, зобов'язується: цілком виконати план робіт, що

¹⁾ Подачаючи відомості про умову на соцзмагання, складену р. 1930 між Херсонським та Миколаївським музеями, редакція в міру того, як вадходить дати відомості, і далі повідомлятиме про такі ж умови та наслідки їх виконання.

їх накреслили обидва музеї на 1929—1930 рр. У межах цих планів, а почаси й поза їх межами, опріч робіт специфічних для кожного музею, виконати в річному плані таке:

3. ЗАГАЛЬНО-ОРГАНІЗАЦІЙНА РОБОТА

Утворити навколо музейної роботи атмосферу широкого та живого зв'язку з робітниками, червоноармійцями, селянами, трудящою інтелігенцією та учнями, притягнувши яко-мога більше осіб, популяризуючи теперішні завдання музею.

Зобов'язати колектив підготувати контрольно-перевірні матеріали щодо роботи музею. Поставити роботу так, щоб самокритика, що досі не могла розвиватися в музейній атмосфері, була б за здорову основу роботи радянського музею.

Звернути увагу на технічний персонал, позбутися самої думки про те, щоб техробітники існували тільки на те, щоб носити тягарі або охороняти залі, а наукові робітники провадять роботу установи, не зрозумілу тех. ребітників. Мати на увазі, що техробітники у розгорненні масової роботи музею, зуміють дати науковим співробітникам активну підтримку щодо розгорнення самокритики, підтримуюча зв'язок з масами, переводячи ту лінію, яка зробить наші музеї джерелом поглиблення основ культури революції.

Мати зв'язок та притягти до роботи музею широкі кола громадських організацій та господарчих установ. Переводити широкі відкриті засідання ради музею, притягаючи на ці засідання представників од партії, профспілок, пролет. студентства, виробень, клубів, ставлячи питання такого змісту, які сприяли б розвиткові та реконструкції народнього господарства та культурної революції, які б змогли зацікавити присутніх осіб.

Намагатися, щоб у музеї був облік якості сприймання музейного-глядача-масовика, а також облік музейно-освітньої справи та одвідувачів.

Звернути особливу увагу на готування нового кадру радянського музейного робітника, так би мовити нової зміні.

Ураховуючи цілу низку кампаній, що переводить радвлада, особливо-читання суцільній колективізації села та знищення куркуля, як класи, звернути увагу на колгоспний рух, щільно зв'язавши музей з колективними господарствами, щоб вивучувати сусільно-економічні форми культ. побутове життя і роботу колгоспів. Під час різних свят, наприклад, Жовтневих, Червоної армії, жіночі, радпреси, свята врожаю, а також жалібних днів Ільїча, 9 січня і т. інш., музей брати участь у цих святах, уламптовуючи відповідні виставки та популяризуючи в масах українську книжку узагалі й зокрема з питань археології, етнографії і мистецтва.

У музеях утворити дошки діяgramного характеру, що всебічно висвітлювали б рух соц. змагання.

У період соц. змагання мати листовий зв'язок поміж музеями, десвітлювати, як одбувається соціалістичне змагання.

III. ВНУТРІШНЯ МУЗЕЙНА НАУКОВА РОБОТА

1. Покласти в основу органічне зростання музею та його поповнення: кількісно та якісно експонатами. Для цього зорганізувати експедицію та переводити наукові досліді на території округи: по Херсону розвидати й частково дослідити околиці села Бурханівки на Херсонщині, що дають залишки неолітичних часів і поставити доповідь відповідного змісту для селян села Бурханівки. Закінчити рекогносциювання й складання планів-схеми та городиць низової частини річки Інгульця від села Каліндорфу

до села Михайлівки. Перевести частково розкопи городища біля села Роксандрівки й розвідати місце знахідок історичних монет біля Вісунських хуторів. Перевести розкопи стації біля хутора Пероте й розвідати городище біля села Заводівки Горностаївського району.

Крім того, обов'язково вчасно досліджувати ті пам'ятки старовини, якої їх може бути виявлено випадково.

По Миколаївському музею: дослідити стародавню колонізацію узбережжя від села Парутина до Березанського лиману, поставивши завданням рационалізувати витрати, передбачені на експедицію та наукові досліди.

2. По Херсонському музею: інвентаризувати відділи палеонтології, закінчити інвентаризацію збирки російських монет і заінвентаризувати частину збирки монет античних. Закінчити інвентаризацію античного відділу, заінвентаризувати відділ городищ.

3. По Миколаївському музею: заінвентаризувати частину Ольбійського розкопкового матеріалу крім палеонтології, закінчити інвентаризацію ольбійських та російських монет. Заінвентаризувати етнографічний відділ. Переводити екскурсії та лекції не випадково, а за планом, не тільки в стінах музею, але поміж масами. Перевести не менш як 75 екскурсій з науковими поясненнями, провалячи точний облік складу цих екскурсій. Звернути увагу на етикетаж, що має бути розрахованій на широкі кола одівудувачів. Зв'язатися з округою щодо охорони пам'яток старовини й популяризування завдань Музею, для цього зв'язатися не менш як за 3-ма кореспондентами із сіл, поставити щонайменше 3 доповіді на селі під той час, як переведиметься районові профспілчанські конференції, поставити щонайменше 3 доповіді серед мас.

4. По Херсонському музею: влаштувати антирелігійну виставку, застосувавши її до травневих свят, використавши для цього збирку церковного майна, а також вилучивши потрібні експонати з місцевих молитовень.

По Миколаївському музею: улаштувати та відкрити відділ музею „старий Миколаїв“ у помешканні кол. собору.

5. Видавнича діяльність музею лінією культ-освітньої роботи повинна полягати у виданні по Миколаївському музею провідника по музею та заповіднику Ольвії, а по змозі листівок, які б мали обізнати широкі кола одівудувачів з окремими групами експонатів.

По Херсонському музею: ужити всіх заходів, щоб видати вже виготовлені провідники по палеонтологічному, передісторичному, античному та скітосарматському відділах.

6. Вигугувати до друку не менше як чотири наукові статті, що стосуються до оброблення місцевих матеріалів.

Складаючи умову цього соціалістичного змагання, колективи обох музеїв надають право обізнатися та перевірити роботу один в одного у будь-який час, але не менш, як двічі на рік, себто серед року й наприкінці його.

Щоб остаточно розв'язати та підбити підсумки у справі змагання, утворити жюрі з представників С. Н. Р. та політосвіти Херсона та Миколаєва. За цим жюрі лишається останнє слово щодо висновків у справі змагання.

Колективи обох цих музеїв повинні й собі фіксувати пророблену роботу.

Представник Херсонського Музею *Лрисін*

Представник Миколаївського Музею *Скопець*

НЕКРОЛОГІЯ

Пам'яті С. С. Дложевського

23 жовтня 1930 р. після важкої хороби помер дійсний член ВУАН-у директор Одеського історично-археологічного музею проф. С. С. Дложевський—один з знавців класичної старовини південної України.

Небіжчик народився р. 1889 р. у Кам'янці-Подільському. Класичну освіту дістав на істор.-філ. факультеті кол. Київського університету, а закінчивши його працював за кордоном у Ліпському університеті. Педагогічну працю в вищій школі почав у Києві, дали 1920 р. переїхав до Одеси, де працював в Одесському археологічному інституті та професорував в Одесському ІНО. 1920 р. його призначено на директора Одеського історично-археологічного музею. В Одесі брав діяльніну участь у місцевому науковому житті, головував в Археологічній секції Одеської комісії краснавства, брав участь в І Археологічному нараді у Києві р. 1925, в Археологічному в'їзді у Керчі 1926 р. та в інших організаціях. Чималу увагу приділив справі охорони пам'яток старовини та мистецтва, ставши за інспектора для охорони пам'яток матеріальної культури.

У науковій археологічній роботі найбільше часу віддав пам'яткам Ольбії. Так надруковано його звідомлення про розкопи в Ольбії 1924—25 pp.; амфори вуха з клейнами з розкопів з Ольбії р. 1926; про нову псефізму з Ольбії 1927; попередне повідомлення про розкопи в Ольбії 1927 р. Під його додглядом вийшло звідомлення Б. Фармаковського „Розкопування Ольбії“ р. 1926.

У своїй роботі С. С. Дложевський велику увагу присвячував музеїй та краснавчій справі, не кажучи вже про поточну педагогічну роботу.

Всеукраїнський археологічний комітет ВУАН 10/X 1928 р. обрав проф. С. С. Дложевського па свого дійсного члена, відзначивши цим його роботу та діяльність в ділянці класичної (грецької та римської) старовини. Ще недавно Комітет мав од цього повідомлення про те, що він відкрив оселю часів римських вилівів в околицях с. Білаївки на долішній течії Дністра, й має намір пільніше її дослідити, а також про потребу організувати Бозьку експедицію.

З останніх його робіт одну надруковано в І томі „Записок Всеукраїнського Археологічного Комітету“, а кілька заміток у „Хроніці археології та мистецтва“ ч. 1.

З великим сумом доводиться констатувати, що Всеукраїнський археологічний комітет знову втратив ще одного з своїх дійсних членів; цим разом одного з видатних знатців класичної старовини. Це ще гостріше висуває потребу подумати про готовування нових кадрів.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ.

И. И. Мещанинов. Кромлехи. Яфетидологический экскурс в область классического мира. Ленинград, 1930, 30 ст. (Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры, том VI, выпуск III).

Стаття І. І. Мещанінова, як це видно з її під головкою, має переважно методологічне настановлення. Грунтуючись на засадах яфетидології, автор робить спробу підійти до археологічної нахилок в Ольбії як до залишків певної стадії культурного розвитку класичного світу, — стадії, що об'єднує подекуди змінені й по-новому пережитки минулого. Ці пережитки де-в-чому зближають культуру ольбійської культури з культурами інших народів Причорноморщини — «не геллінів». Цей факт давав підставу старим дослідникам, що в своїй роботі орудували „узким формально-сравнительным методом“, говорили про вплив високої античної культури на сусідніх „варварів“. Автор за-перечує подібне трактування культурних стосунків з давньою Причорноморщиною й заявляє, що можна піднести питання б общественных группировках в пределах самой Ольвии, а в зв'язку з тим підійти й до другого, не менш важливого, питання „о взаємодії національностях отдельных классов ольвийского населения к отдельным классам туземного“.

Припускаючи, що „развитая культура Эллады и Рима, покояющаяся на предшествующих стадиях развития, сохранила в себе старые традиции, которые могли оказаться налицо в других местах вне границы их завоевания и даже влияния“, — автор відкидає теорію єдиного етнічного творця і єдиного центру привілізації так само, як і з'ясування однакових культурних явищ, спостережених у різних місцях, теорією міграцій народів. Натомість він висовує теорію стадіальнosti культурного розвитку і підкреслює, що для дослідника „интересен не столько эллин сам по себе, сколько та стадия, в которой он находился“, бо „однаковые стадии могли переживать и предки негров и предки просвещенных индо-европейцев“. Цим і треба, на авторову думку, з'ясувати наявність однакових пережитків у культурах різних народів; виявивши ці пережитки в кожній стадії можна за допомогою так званого „палеонтологического анализа“.

З таких міркувань виходить автор, розглядаючи питання про кромлехи. Чистий тип кромлехів авторові доводилося спостерігати на південних скилах Алагьова (Арагаца) у Вірменії, а також на кладовищі Карап-агач поблизу Аскерана в Агдамському повіті Азербайджана. Але особливу увагу авторову привернули кам'яні кола в околицях Гянджі та в передгір'ї Карабаха, де вони поєднувалися в могилами. На могильних висинах ці кола розташовано так, що їхню присутність там не можна пояснити тільки технічними причинами.

Розв'язати питання про кам'яні кола в могилах авторові попчастило в с. Усатовому поблизу Одеси. М. Ф. Волтенко знайшов і розкопав там

дві могили, що містили в собі по двоє концентричних кам'яних кіл із виходами на схід і на захід. У цьому І. І. Мещанінов убачає ствердження думки, що кам'яні кола—кромлехи відбивають у собі культ сонця. Поєднання ж їх із могилами „дає скрещене двох миропредставлений, виразившихся в культе сонця і культе гори-неба, скрещене солярного круга з ураніческим“.

Усатові дослідники вважають за місцевий пункт, що досягнув чималого культурного розвитку на багато раніш, як на берегах Чорного моря виникла Ольбія. „Между тем, культура Усатова далеко не „варварська“ і, як это ни странно, поддается сопоставлению с до эллинскими культурами именно того района Средиземноморья, где несколькими столетиями позднее расцвел эллинский мир“.

Розглянувши далі будову „Зевсова кургана“ та „склепа Еврисивія и Ареты“ в Ольбії й порівнявши їх із будовою могил із кам'яними колами,—автор доходить висновку, що й названі ольбійські могили мають у собі кромлехи (давніші кам'яні кола в цих могилах тлумачили як „крепиidy“). За кромлехи вважає автор і розкопані на території Ольбії амфорні кола (при похованнях), що в них, на його думку, окрім культив солярного та уранічного, відбилися ще й культи води та вина.

Кромлехи на території Європи відомі з кінця неоліту й початку бронзовової доби. Автор гадає, що вони відбили в собі—„определенную стадию, повидимому, земледельческого культу солнца“ і збереглися в греко-римському культі в поєднанні з могильними висипами „от предшествующих стадиальных состояний“.

Такий у коротких словах зміст статті І. І. Мещанінова. Не можна не погодитися з автором, що його спроба по-новому підійти до Ольбійських знахідок це-в-чому може видатися занадто оригінальною. Проте, тепер, коли руба стало питання про нові методи в археології, і ця праця І. І. Мещанінова не залишилася нова увагою фахівців: яфетична теорія, скільки вона не суперечить основним засадам марксизму, може внести свіжі течію в археологічну методологію.

Для українських археологів стаття І. І. Мещанінова інтересна ще й тому, що він підносить питання про кромлехи,—питання, що останніми роками набігло чимало актуальності в українській археології в зв'язку з розкопами могил з кам'яними спорудженнями на терені Дніпрельстану¹⁾. На жаль, і про ці розкопи в своїй статті І. І. Мещанінов не згадує.

Шкодить рецензований праці трохи завелика кількість загальних полемічних відступів.

Видано статтю добре; текст ілюструють 7 світлин.

К. Коршак

A. B. Аричховский. „Курганы вятичей“ Раніоn 1930. Москва (Российск. Асоциация Научно-Исследовательск. Институтов Общественных наук). 221 стор. 8 таб. з ілюстр., 17 рис. у тексті ц. 2 крб. 50 коп.

Зміст цієї книжки такий: 1) Типологія, 2) Курганы, 3) Археологическая территория, 4) Историческая территория, 5) Датировки, 6) История вятичей, 7) Приложение, 8) Примечание.“

Автор пояснює, що для своєї роботи він обрав одне слов'янське плем'я вятичів, бо за сучасного стану археологічного знання треба вже переходити на окремі монографії, присвячені окремим слов'янським пле-

¹⁾ Див. А. Добровольський, Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану року 1927. Збірник, т. I, 1929, ст. 61—160. (Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей).—П. Смолічев, Археологічні розкопи на терені Дніпрельстану, в с. Кічкасі Запорізької округи, в вересні—жовтні р. 1927. Там само, ст. 161—234.

менам. Свою роботу він будував, широко послугуючися, окрім археологічного матеріалу, ще й історичним, починаючи з літоінських даних. У першому розділі „типології“ автор робить спробу типологічно покласифіковати прикраси з вятицьких могил. Для цього він користується переважно збірками Державного історичного музею (у Москві) і речами з своїх власних розкопів. За мету має, „сделать по курганному материалу выводы об исторических судьбах племени вятичей“.

Він відзначає 5 категорій прикрас—браслетки, намистини, високі кільца, гравні і персні. Кожну категорію речей він поділяє (за матеріалами) на групи, групи за поперечними перекроями на відділи, а відділи на типи, що в їх основу покладено форму (напр., браслетки „разомкнутые“, „завязанные“, „сплошные“ або намистини—„шарообразные“, „бочкообразные“, „вintreeобразные“).

У другому розділі—„Кургани“ автор розглядає інші матеріали з вятицьких могил, що не увійшли до переднього розділу (напр., кераміку, заміні вироби), а так само описує похоронні вчинки в цих могилах. Далі він два розділи автор присвячує оглядові територіальної поширення археологічного матеріалу вятицького типу, широко використовує літописні дані і робить висновки, що „область распространения некоторых женских украшений совпадает с исторической областью вятичей“.

Цю крайню вятичів він укладає в такі межі: „почти вся Калужская, очень маленький кусок Смоленской, большая часть Московской, половина Рязанской, почти вся Тульская, значительная часть Орловской губ. Эта территория может быть расширена последующими раскопками на юге, но на западе, севере и востоке ее очертания определились довольно прочно“

В розділі „Датировке“, виходячи з аналізи речей та аналогії внахідок автор відзначає три хронологічні стадії вятицьких поховань—I стадія—ХІІ ст.; II стадія—ХІІІ і III стадія—ХІV ст.

В останньому розділі ці хронологічні висновки автор перевіряє матеріалом історичним. Для цього він додає інвентарні списки, використані для роботи і список літератури, на яку автор покликується.

Ця праця безперечно є цікава спроба монографічно обробити археологічний матеріал, зв'язаний з окремим слов'янським плем'ям, сполучивши археологічні та історичні дані.

Щодо спроби покласифіковати характерний матеріал, то не можна не відзначити, що класифікація, укладена за методом Городцова, складна і неекладиста. Такою класифікацією важко оперувати. Треба також носіювати, що автор не міг ширше обізнатися з українською археологічною літературою і самими українськими матеріалами, а брав їх з російських музеїв, де вони здебільшого мають випадковий характер.

У цій праці А. В. Арціховський мало покликується на роботи українських археологів, що працювали над вивчуванням слов'ян, і це відбилося на широті порівняльного матеріалу.

Треба також пошкодувати, що автор не подав мапи території вятичів, яку він встановлює на підставі археологічних та історичних даних.

Ці зауваження не зменшують вартості зазначеної роботи. Можна тільки побажити, щоб надалі було розроблено також і матеріали з городищ та селищ вятичів, щоб мати уявлення про економічне життя та побут цього плем'я.

B. I.

N. Makarenko. La civilisation des Scythes et Hallstatt—Eurasia Septentrionalis Antiqua. V. Helsinki 1930. c. 22—48 з 20 мал. в тексті. (Tirage à part).

Питання щодо зв'язку гальштатської культури з скитською культурою, якої нам'яточко багато трапляється на території України, в літера-

турі ще мало висвітлене й тому праця М. О. Макаренка заслуговує на особливу увагу.

У цій інтересній праці автор, ґрунтуючися на матеріалі, здобутім на Україні, доводить, що зв'язок між гальштатською культурою Середньої Європи та культурою, яку можна вважати за ранню скітську, справді був.

Для цієї праці М. О. Макаренко використав матеріал з розкопів гр. Бобринського та інших дослідників і випадкові знахідки.

Головну увагу звернено на досліди гр. Бобринського й особливо на могилу XV, розкопану в 80-х рр. минулого ст. на правому березі річки Серебрянки коло с. Константиновки кол. Черкаського повіту.

Автор описав детально, як саму будову могили, що під її насипом виявлено дерев'яне перекриття, так і звесь інвентар. Автор підкреслює, що в могилах, які розкопав Бобринський, часто траплялися подібні спорудження з дерев'яним перекриттям і вони мали аналогічний інвентар.

Опрацьовуючи різні категорії пам'яток, автор звернув головну увагу на металеві посудини, зроблені з окремих аркушів мідяної бляхи, сполучених мідянами ж заклепками. Одну таку посудину знайдено в могилі XV, дві — коло с. Жаботина на Черкащині¹⁾, а одна наче походить в кол. Таращанського повіту, але автор цього не певен. З мідяних посудин, знайдених на Україні, згадується й про ту, що знайдена в Асканії Новій і передовсються в Миколаївському музеї.

На авторову думку, усі ці посудини належать до гальштатського типу. У кожній з них є свої особливості, але всі вони мають і спільні риси, характерні для мідяних гальштатських посудин, знайдених у Середній Європі.

Автор підкреслює, що наші мідяні посудини формою трохи відрізняються від аналогічних речей звичайного гальштатського типу й мають свої місцеві особливості.

Автор звернув увагу й на кераміку, що має теж спільні риси з керамікою Гальштата, як от чорний посуд з геометричним орнаментом інкрустованим білою масою, та посуд грубого виробу, що має невдосконалений форми.

М. О. Макаренко зазначає, що культура типу могили XV дуже поширеня в кол. повітах Черкаському, Канівському, ба навіть на ширшій території Наддніпрянщини. Він уважає, що культура могили XV — це найдавніша скітська культура Наддніпрянщини, яка не мала стосунків з кільчичним світом і володіла досконалою технікою виробу глиняного посуду чорного й полірованого. Вона утворилася на Наддніпрянщині на базі попередньої культури, що її представляють деякі речі з Білогрудівки, як от крем'яні пилки та кераміка з опуклим розірваним кругом, в якого кінці опущені. Хронологічно цю культуру застосовують до часу між VII—VI ст. ст. до напої ери й ніяк не пізніше.

Кераміці білогрудівського типу та кремінним пилкам в статті придано багату увагу.

Автор гадає, що кераміка Середньої Наддніпрянщини та гальштатської культури Середньої Європи безперечно близькі між собою, особливо це можна сказати про металеві ситули.

Порівнявши інші речі, знайдені на Наддніпрянщині з аналогічними речами Гальштата, теж можна цю спорідненість помітити. Характерні золоті платівки, що мають форму трикутника, складеного з 3-х кружків, часто трапляються в скітських могилах. Такі ж платівки відомі й серед речей гальштатської культури. Довгі шпильки з голівками, характерні

¹⁾ Про посудини з околиці Жаботина див. нашу розвідку — Дві мідяні посудини з Черкащини. — Хроніка археології та мистецва. Ч. I Київ, 1930. Стор. 53—55 + 1 табл.

для Кавказа, Закавказзя та Гальштата, трапляються в великій кількості і в ранній скітській культурі на Україні.

Автор порівняє також мідяну посудину, що її знайшла гр. Уварова на Кавказі на кладовищі Горішньої Рутхи з жаботинською, знаходить у них багато спільногого й завважує, що правдоподібна думка деяких вчених про нез'ясовану ще спорідненість культури Кобані та Гальштата. Українські ж степи, що підходять до Чорного моря, сполучають Кавказ з Європою.

М. Макаренко описує ще золоту фібулу з Дебальцева, знайдену як будовано залівницю, бо вважає, що її річ належить до гальштатської культури¹⁾.

Автор сам зауважив, що в цій статті використано не ввесь матеріал і гадаємо, що досліди над скітською керамікою, яку автор опрацьовує, дадуть можливість глибше висвітлити питання щодо зв'язку Гальштата з Наддніпрянщиною.

C. Magura

Wl. Antoniewicz. „Zagadkowa amforki z Ukrainy”. Warszawa 1929 (відбитка з т. XIII „Sviatovita“) 7 стор. тексту з 7 ілюстраціями в тексті.

Цю невелику працю викликав неясний для декого з закордонних археологів тип посудинок з двома трохи загостреними вухами, уміщеними з протилежних боків горішньої частини вичеревка, з витягненою шийкою, здебільшого трохи поширеююю на вінцях. Автор іменує цей тип посуду „загадковими амфорками“ й подає опис трьох таких посудинок з території України, а саме—з с. Великого Половецького (Вілоцерківщина), ур. Жаринце, що її раніше описав Г. Оссовський, з Ліпляви (Золотонощина) і з Княжої Гори (Канівщина); дві останні посудинки переходять у музей Маєвського в Варшаві. Проф. Тальгрей зв'язав цей тип посудинок з бронзовою добою. Г. Оссовський вбачав у них велику аналогію з грецькими амфорами. Нарешті, автор, не відкидаючи цілком висновків обох агаданих дослідників, висовує гадку, про цей тип кераміки аналогічні готським амфорам римського часу (порівнює з посудинкою з с. Купіна). Проте, автор не заперечує, що такий посуд міг існувати у XII стор. н. е., але маючи на увазі, що також сама посудинка з Княжої Гори знайдена разом з горщиком, який, на авторову думку, належить до пізнішої доби й з срібним гудзиком XVIII ст., автор схиляється більше до думки, що цей тип посудин належить до пізнішого історичного часу.

В українській археологічній науці цей тип посуду дуже добре відомий і зв'язаний тільки з слов'янською керамікою кінця XI стор. і XII стор. Цей тип посуду вироблений на колі, на денцих деяких посудинок є тавра (напр., посудинки з двома вухами з с. Вчорайще, деякі київські знахідки (з Флорівської гори тощо), з с. Букрина, с. Андрушівки на Київщині та інш.). Вушки наліплені окрім вже на виготовлений посуд, чому не раз-у-раз симетрично насаджені. Узагалі ці посудинки за невеликим винятком грубого виробу. Вони досить поширені серед кераміки городищ і зв'язаних з городищами селищ часів раннього феодалізму на території України. Особливо багато знайдено їх у культурних шарах Києва XI–XII ст., тому проф. Антонович назвав їх „посудинами київського типу“. Небіжчик акад. Біляшівський, описуючи посуд, здобутий

¹⁾ Про цю фібулу див.: Проф. Пилип Клименко. Золота фібула з Дебальцева.—Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. I. Київ, 1928. стор. 26–30 з пляном місця знахідки та 3-ма мал. в тексті.

під час його розкопів на Княжій Горі р. 1891, зазначив:... „Гораадо меньше посуды тоже местного приготовления, другой более вычурной формы, с узким небольшим или высоким горлышком, прямым или воронкой; ушки с двух сторон, из куска глины с круглым отверстием. Сосуды последнего рода являются типичными представителями великоиняжеской эпохи, они часто попадаются и в самом Киеве. Недалеко от дер. Монастырка, что возле Трактомирова, там, где находятся остатки Зарубского монастыря, мы случайно набрели несколько лет тому назад, как кажется, на мастерскую таких сосудов, она расположена на самом берегу Днепра“ (Н. Веляшевский, Ракопки на Княжей Горе в 1891 г.“ Журн. Киевск. Стар. 1892, кн. I, стор. 81). Під час своїх останніх розкопів восени 1930 року я знайшла у Києві на горі Литинці в землянці XII ст. фрагменти (вушка) цих посудин і в с. Буках (Білоцерківщина) в слов'янській землянці теж XII ст., біля печі перекинуту на бік посудинку т. зв. „кіївського типу“, цілу, досить добре вироблену на колі, з тавром на лені (завв.—23 см).

В Археологічному музею ВУАН переховуються посудини цього типу великої розмірі (приблизно 35 см завв.). Зрідка, посудини цього типу орнаментовані у горішній частині характерним для слов'янської кераміки орнаментом — хвилястим, паралельними рисами, у вигляді запинок. Ні в яких інших культурних верствах, окрім слов'янських, на території України посудин з двома вухами т. зв. „Кіївського типу“ (а за Вл. Антоневичем „загадкові амфорки“) не знайдено. Про їх слов'янське походження промовляють і тавровані денця та орнамент, що інколи їх оздоблює. Такий орнамент є і на посудинці з с. Вел. Полоцького, що її опублікував Вл. Антоневич, а перед тим описав Г. Оссовський.

Таке розходження щодо датування зазначеного типу посуду, очевидчики, виникло тому, що автори, які їх описували, не підійшли глибше до питання керамічних виробів. Напр., Вл. Антоневич порівнює Ліплявську слов'янську посудинку „кіївського типу“ з посудинкою, знайденою у с. Кушіні. Остання посудинка вироблена без кола, має гострий кутковий вичеревок, зовсім не має шийки, але має два вуха, цілком відмінні від вушок слов'янської посудини — ці вуха вироблені з розкоченої глиняної паски й приліплені від вінців до вичеревка в вигляді двох петель, „загадкова ж амфорка“, з якою порівнює Вл. Антоневич цю посудинку, вироблена на колі, має шийку, два вушка її зроблено з плескотого шматка глини з пробитою в ньому круглою невеликою діркою. Спільногоміж цими посудинами, відділеними між собою трохи чи не 1.000 років, є тільки одно, а саме кількість вух — тобто число 2. Отже на підставі такої невеликої аналогії анатомія не можна рівняти ліплявську посудинку до купівської, що справді належить до часів римських.

Треба поспівідувати, що автор замітки про „загадкові амфорки“ не звернув глибшої уваги на дві інші посудини з Княжої Гори, передані разом з „амфоркою“ з Княжої Гори, і має за цінній історичних часів посуд. Це є горщик з одним вухом і корячок, обидва типові для слов'янської кераміки XII ст. і зв'язані з Княжою Горою, що її розкопи дали надзвичайно багатий побутовий матеріал слов'янського середньовіччя на території України. Звичайно, срібний гудзик та ще в пробою 84 — нічого спільногоміж цією керамікою не має, дарма, що він був в ліплявській посудинці. Цю посудинку і гудзика подарував музеєві Масківського К. Болсуновський, не зазначивши умов, за яких знайдено ці дві речі різного часу; можливо навіть, що він і не зінав цих умов, бо й гудзик і посудинка належать до випадкових знахідок.

Отже посудинка, що їх Вл. Антоневич вважає за „загадкові амфорки“, звичайні для слов'янської кераміки XI—XII стол. на території України; їх же р. 1892 відзначив акад. М. Біляшевський в археологічній літературі.

В. Козловська

С. В. Берченко. „Настінне мальовання українських хат та господарських будівель при них“. Зошит I. Дніпронетрівщина. Державне Видавництво України. Харків 1930. Київ. 42 стор.— XLVIII табл. Ціна 4 крб.

Останніми часами почали з'являтися друком книжки та окремі статті в галузі народного мистецтва, зокрема т. з. „розписи хат“ (Кржеміанський, Щепотьєва, Мішківська та інш.). До таких праць належить і названа праця С. Берченкової. Вона має такі розділи: I вступ; II різно-барвне мастиння й орнаментальне оздоблювання надвірних стін в українських хатах та господарських будівлях; III мальовання на стінах уселинні хати; IV матеріали, що їх уживають на мальовання; V види пастінного мальовання (що своєю чергою поділяється на підрозділи щодо локалізації малюнку); потім йде реєстр таблиць двома мовами українською та німецькою, сами таблиці 48 та додаток — стислий огляд розмальовання по окремих округах і селах.

Ця праця є, як сама авторка назначає у вступі, невеличка: частка зібраної колекції з розписів хат та будівель в Криворізькій, Дніпропетровській, Кам'янській та Кременчуцькій округах 1924—1928 р.р., що має льокальний характер і придатся, як спровідний матеріал, для тої більшої, загальнішої, синтезної праці, що висвітлить розписи селянських хат на цілій Україні. Отак поставлене завдання авторка виконала чудово: як позитивні сторінки в праці треба підкреслити — а) надзвичайну епостережливість авторчину, б) динаміку в заступанні одного гатунку продукції іншим (справжній килим заступає мальованій на стіні, а цього фабрична матерія), в) фотографування не тільки окремих розписів, а цілої площини, що дає змогу бачити натуральну гармонію розпису з хатою обстановкою, г) працю видано доброю мовою.

Не можу не відзначити, що деяких позитивних моментів цій праці бракує.

Авторка не дає чіткості, висвітлюючи розписи хат різних шарів селянства (багаті, середні, бідні); чи такі розписи були цілком тодіжні, чи ні. Коли ні, то чим різнилися та який саме чинник був до того, чи особисте вподобання, чи брак грошей на фарби, або на готові розписи.

Чи вільвали розписи українських хат на такі ж інших націй.

Чому саме повітки та хліви обмазували глиною темного кольору, чи тому тільки, щоб довше не бруднилися (с. 8), чи й тому, що дорога була біла глина, бо щоб колір хати свою чистотою домінував над іншими будівлями?

Не згадано, коли саме, хоч приблизно, розписували хати, чи був той час, що поруч із тканим килимом робили розписані на стінах?

Не згадано, якою мірою як з'являються нові мотиви, нові орнаменти, чи довго існують, чи щороку нові створюють? До того ж не дано всіх народніх назв, як орнаментів, так і окремих елементів їх, а такі певні с.

Який критерій відігравав головну роль у виборі і оцінці розписів у селян, чи форма, чи колір, чи дорожнечка? Уміцена вибірка світлин в відбірка авторчина, а чи в вміщенні орнаменти найкращі й на думку селян, чи ні? Коли ні, то чий же смак і вподобання ми студіюємо, чи свій, чи селянський?

Коли вміщені світлини дуже цінні, то вони багато втрачають через відсутність кольоровості.

Чому саме досліджено певні села згаданих округ, а не всі села згаданих округ, що позбавляє дослід повноти.

Авторка кілька разів згадує про те, що розписи занепали, а причину такого занепаду замовчувє.

Узагалі ж книжка дуже чепурна і становить цінну вкладку до нашої літератури, хоч занадто дорога для широкого читача.

Д. М.

Орнаменти українського народного вишивання
Рисував В. Павленко, текст і редакція Р. Розенберга, художника
відділу художньої промисловості при Всеукрспілці промислової кооперації. Вип. I—II. Книгоспілка. (Без зазначення року). Харків. Тираж 3000.
Ціна 2 крб. за вип.

В кінці 1929 року Книгоспілка видала два альбоми „Орнаменти української народної вишивки“, що їх можна вважати за видання Харківського Союзпромкоопа, бо теж і редакція належать Л. Розенбергові—художників керівникові відділу художньої промисловості при Всеукрспілці промислової кооперації. Обидва альбоми (вип. I та II) складаються з 118 мал. на 32 кольорових таблицях з додатком до обох випусків однакового текstu на 8 стор., з описом таблиць на 3 стор., відмінним у кожному альбомі. Текст в кожному альбомі повторено двічі—українською і російською мовою. Альбом заведено в картонні теки, художнє оформлення яких не можна вважати за вдале. Таблиці виконано літографічним засобом не дуже охайнно: часто одна фарба заходить на другу. Про кольорові сполучення й тона говорити не будемо, бо їй автор сам зазначає спрощення й змінення кольорів, щоб здешевити видання (ст. 2). Таблиці абсолютно не віддають а-ні техніки, а-ні матеріалу вишивок, а тому не можуть зовсім бути за посібник для кустарок. На двох перших таблицях обох альбомів узори зроблено на жовтому гратчастому тлі—наче по канві, при чому крім узорів, що мають бути шиті хрестиком, на такому ж тлі дано і техніку „лиштви“, яку вже ніколи не шиють по канві. Куди краще видали зразки селянських вишивок Кам'янеч-Подільська школа і Кривинок, про які, як і про деякі інші видання автор, на жаль, мабуть, не знав, бо підкреслюючи біdnість літератури, зазначає з усіх видань вишивок тільки видання Полтавського Земства та О. Пчілки.

Орієнтовано видання, як каже сам автор, на „тисячі розкиданих по всій Україні кустарів“, щоб зазнайомити широкі маси з часткою скарбниці української творчої духовної (?) культури. трохи систематизувавши розрізнений матеріал і, нарешті, бути за своєрідний підсобник для кустарів, заступаючи справжніми зразками народніх узорів ті численні сурогати, що їх у дореволюційні часи місто рясно постачало селові“ (стор. 2). Усе це було б дуже добре, корисне й актуальнє, коли б воно справді було так:

На жаль, орієнтація на кустарів нічим не виявилася ні в змісті, ні у формі текста, написаного важкою мовою з силою незрозумілих для мало-кваліфікованого читача термінів (приклади з першої стор.: „орнамент“, „репродукція“, „монографія“, „тама“ (які віде че пояснено). Між іншим на заголовці та в багатьох місцях тексту автор уживає щодо вишивки слово „народна“. У літературі передреволюційній слово „народна“ уживали замість „селянське“. Здається, Л. Розенберг і досі вкладає такий зміст в цей невиразний термін, але для чого тоді він зачіпає і панську й культову вишивку?! Крім того до селянської вишивки аніяк не можна застосовувати кустарну вишивку, бо хоч інструктури й користуються справжніми зразками селянських старих вишивок, але, перероблюючи їх, дуже змінюють весь характер, особливо, кольорове сполучення. Коли виконавцями ще залишаються іноді селянки, вони не можуть вийти з-під впливу цих інструкторів, що диктують свою волю, роздаючи та приймаючи роботу.

Отже, коли автори заповнили альбоми зразками майже виключно сучасних кустарних вишивок і то не по всій Україні, а переважно самої Полтавщині, не можна вважати, що вони подавали замість сурогатів передреволюційного часу—„справжні“ узори.

Хоч на 5 стор. автор зазначає, що дав „побічний огляд розвитку української орнаментики“, але насправді орнаменту він зовсім не розгля-

дав. Без витриманого пляну автор говорить про ритуальне значення вишивок у селянському побуті, про вплив на укр.вишивку (між іншим невідомо, на яких підставах виводить техніку, низи с Візантії), про занепад вишивки за передреволюційних часів та її відродження і поширення в сучасній кустарній промисловості. Всю павську та культову вишивку вважає за роботу кріпаків, хоча були в той час ще вільні гаптари, що об'єднувались іноді навколо цехів, і великі майстерні в жіночих монастирях.

Автор поділяє всю вишивку на 4 групи, невідомо за яким привідним: 1) рушник і хустка; 2) церковна одяг і посуд; 3) верхня одяга та 4) жіночі й чоловічі сорочки. Усім групам, крім 3-ої групи, що про неї більше ні словом не згадано, дано характеристику орнаменту та техніки. В І-й і особливо в IV-ій групі вказано по 6 відмін техніки, при чому дві з них знову не пояснені. Щодо термінів техніки шитья, то не завжди до одної техніки вжито одного терміна в тексті та при опису таблиць. У багатьох місцях вказано ще пересичні кольорові сполучення, характерні для селянських вишивок та для різних кустарних осередків.

Не спиняючися детальніше на низці спеціальних питань, що з ними або не можна погодитися, або що їх мало висвітлено, перейдемо до опису таблиць.

Зроблено його дуже не рівно і не за одним пляном. Напочатку до деяких малюнків додано історичні посилки про місце походження вишивки, кольори, вживання та техніку, при чому утворюється деякий паралелізм з текстом та повторенням (хоч би, наприклад, про низи), а в деяких, особливо в кінці, подано тільки лаконічну назву техніки, згадку про те, на яких речах вжито ту місцевість, при чому не завжди зрозуміло, яка само місцевість вказана—та, де вживають тепер кустарні вироби, чи звідки позначене узор.

Отже, хоча розглянуте видання має хиби і викликає принципові заперечення, найперше проти подбору ілюстративного матеріалу, що складається виключно з виробів кустарних, а не справжніх селянських, треба вказанити його величезні плюси, порівнюючи з Московським виданням С. Шор „Узоры для вышивания“, що дає такі зразки лля вишивок, які найдорігільніше було б цілком вилучити з продажу. Позитивним явищем є все пожвавлення щодо видання вишивок і прагнення допомогти тим жінкам-кустаркам, що об'єднууючись у кооперації, виготовляють експортні вишивки.

M. Новицька

CHRONIKER DER ARCHÄOLOGIE UND KUNST

Heft 3.

TORFMOORE UND IHRE BEDEUTUNG FÜR DIE ARCHAEOLOGIE

von Leonid Dmitrow

In diesen Artikel weist der Verfasser darauf hin, dass die Ausbeutung der Tormmoore, die Zusammenhang mit dem Fünfjahrplan in der Ukraine in erhöhtem Tempo ausgeführt wird, vor die ukrainische Archäologie das Problem stellt, die Torfmoore von der archäologischen Seite erforschen. Die Torfmoore verbergen oft in ihren Tiefen wertvolle, interessante archäologische Stoffe. Ausser einem sorgfältigen Sammeln, genauen Berechnen und Verzeichnen der während der Ausbeutung der Torfmoore gefundenen Kulturüberreste, muss sich der Archäolog mit einem Naturforscher, einem Botaniker in Verbindung setzen und geologische Forschungen der Torfmoore in den Kreis seiner Untersuchungen einschalten, ebenfalls auch Analysen der im Torf vorhandenen Baumreste wie aus des Blütenstaubs vornehmen. Das wird ihm die volle Möglichkeit geben einen Begriff von der Flora zu bekommen, die ehemals den Urmenschen im Gebiet der Ukraine umgab. Um besser die archäologischen Funde der Torfmoore verzeichnen zu können, empfiehlt der Verfasser alle Persönlichkeiten, die mehr oder weniger an der Ausbeutung der Torfmoore beteiligt sind, wie auch die benachbarten Schulen zu dieser Arbeit heranzuziehen und der archäologischen Bedeutung der Torfmoore in der Presse Beachtung zu verschaffen.

DIE MUSCHEL UNIO ALS URGERÄT DER TÖPFEREI

von Kyrylo Korschak

Der Verfasser weist darauf hin, dass die Urtöpfer sich verschiedener Hilfsgeräte, wie Knochen, Steine, Holzstäbchen, Federn, Kräuterstengel, Fäden, Schnüre und s. w. bedienten, obgleich sie ihre Gefässe auch ohne Töpferscheibe formten. Alles das sind zufällige, oft unbearbeitete Reste verschiedener Urbetriebe, wie auch Gegenstände, der die Stationen umgebenden Natura. Daruf hinweiseud, dass auf den ursprünglichen Ansiedelungsarten die Uniomuschel oft gefunden wird, stellt der Verfasser die Frage, ob nicht vielleicht die Urtöpfer bei der Bearbeitung und Ornamentierung der Gefässe sich dieser Muschel bedienten. Nach einem experimentalen Keramikstudium den eneolithische Gefässe aus der Umgegend des Dorfes Sabolotiw, Kreis Konotop, gibt der Verfasser eine positive Antwort darauf. Weiter nach einer ausführlichen Analyseierung der Ergebnisse seiner Experimente und der Vergleichung mit den Angaben der wissenschaftlichen Literatur, kommt der Verfasser zu solchen Schlüssen:

1. Die Muschel Unio war in grossem Gebrauch auf den am Ufer gelegenen (besonders auf Dünen) Stationen, wie zur Beimischung zum Ton, so auch zur Ausgleichung und Ornamentierung der Gefässe. Alle Benutzungs-

arten der Muschel kann man oft (doch nicht immer) an einer Station, manchmal an einer Scherbe beobachten.

2. Charakteristisch sind die Kennzeichen dieses Ornamentes, die es von den anderen hervorheben,—das ist die eigennartige Bogen—und Rinnenform seiner Elemente.

3. Die Muschelornamentik und hiermit auch die Anwendung der Muschel Unio in der Töpferei ist im Gebiete von ganz Osteuropa und teilweise in Sibirien beglaubigt. Aber die Möglichkeit, dass dieselben, Erscheinungen eine vielweitere Verbreitung hatten, ist nicht ausgeschlossen.

4. Die Muschelornamentik und die Anwendung der Muschel Unio in der Töpferei auf dem gegebenen Territorium ist vom Neolith bis zur Bronzezeit bekannt. In der Ukraine ist die Muschelornamentik für die enolithische und Tripoljekultur charakteristisch.

DIE HELLENISTISCHE ANSIEDELUNG IN LUSANIWKA BEI OSSESSA

von G. Steinwand

Der Verfasser erstattet hier einen kurzen Bericht über seine Forschungen, die er im Jahre 1929 am nördlichen Teil des Odessaer Meerbusen bei dem Kinderkurort „Lusaniwka“ vorgenommen hatte. Schon früher, in selben Jahre 1929 gruben Liebhaber des Ortes einen Teil eines alttümlichen Steinpflaster un eine birnenförmige Grube mit Kultureresten aus.

Die wenigen Untersuchungen des Verfassers offenbarten Reste einer griechischen Ansiedlung (wahrscheinlich einer Fischeransiedlung) folgedessen kann „Lusaniwka“ wie auch Olbia dafür Zeuge sein, dass die fruhellenistische Periode eine wahre Blütezeit griechischer Kolonien in unserem Lande bildete.

Den grössten Prozentsatz der hier aufgefundenen Gegenstände machten die Amphorensherben aus, jedoch sind auch Scherben von grobem, einheimischen, so genannten „Barbarengeschirr“, wie auch einiges epigraphisches Material vorhaben. Ausserdem wurden Rinder- Pferde- Schafs- und Ziegenköchen, Midy- Cardium- Helix und Austernmuscheln aufgefunden.

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN KREIS SOSNYZA IM JAHRE 1927

Von jury Winohradsky

Im Laufe des obenerwähnten Jahres hat der Verfasser Forchungen nach zwei Richtungen vorgenommen—indem er: 1. vorgeschichtliche Kulturerreste sammelte und 2. die Forschunge nach Städtchen und Flecken weiterführte (zur Ausfüllung archäologischer Karten). Im obengenannten Jahre wurde die schon bekannte Dünensation in der Gegend „Burimka“ bei Sosnyza zweimal besichtigt. Hier wurden neolithische Gefäßfragmente, Kiesesplitter, von welchen 62 auf einem Haufen lagen, gesammelt. Später wurde die neolithische Station in der Gegend Maslovo (neben der Mairie „Holodymiriwka“, Kreis Sosnya) besichtigt, wo eneolithische Geschirrfragmente mit Schnurornamentik gefunden wurden. Ausserdem wurden im Kreise Sosniza und Mensk noch 6 Flecken registriert, besichtigt und von denselben auch Pläne verfertigt. (Tabl IV—VII).

BERICHT ÜBER DIE AUSGRABUNGEN AM „GOLDENEN THORE IN KYJIW IM JAHRE 1927

von Prof. Wassyl Ljaskoronsky

Wir veröffentlichen hier den Bericht des verstorbenen Professors W. Ljaskoronsky über die Ausgrabungen in Kyjiw bei der Ruine des s. g. „Golden Thores“, das von Jaroslaw d. I. im XI. Jahrhundert erbaut worden ist.

Der Zweck dieser Ausgrabungen bestand darin das Fundament des „Goldenen Thores“ auf der Stelle südwärts von den Überresten seiner westlichen Mauer zu erforschen. Dieser Strich wurde in 10 Vierecke eingeteilt und 5 Meter tief aufgegraben. Die Ausgrabungen zeigten ein Fundament aus grossen nebeneinander liegenden Steinen, die mit einer rosafarbenen kalkhaltigen Masse aneinander befestigt waren. Dieses Fundament zog sich stufenweise nach Süden hin, sich dreimal terassenähnlich senkend und war auf irgend eine Weise mit einem Holzbau verbunden. Dieser Bau hatte das Aussehen einen Zaunes aus der Länge nach gespaltenen und mit Holzzapfen an Pfeiler genagelten Balken. (Tab. VIII).

Von Interesse ist es, dass von dem Zaune aus in die Masse des Steinfundaments Holzplatten und Bretter eingelegt sind. Anserdem wurde auch eine zweifache, mit einer weissen kalkhaltigen Mischung übergossene Steinsschicht, entdeckt.

Der Meinung des Verfassers nach, sind das Überreste von s. g. Steinissen die unter die Bogenpfosten des Goldenen Thores gelegt waren. Während des Ausgrabungen wurden Freskenstücke, Scherben von slawischen Amphoren, der „Kortschahen“, ferner Glimmerstückchen wie auch Stücke von Menschen- und Tierknochen aufgefunden.

AUSGRABUNGEN AUF DEM BERGE „DYTYNKA“ IM JAHRE 1930 IN KYJIW von Valerie Koslowska

Die obenerwähnten Ausgrabungen hat die Verfasserin auf Veranlassung des Ukrainischen Archäologischen Komitees unternommen als weitere Erforschung des Territoriums des Alt-Kyjiw, wie auch von der Umgegend, die zu bebauen man im Abrechnungsjahr begonnen hat.

Im Jahre 1919 wurden hier Ausgrabungen (S. Welmin) vorgenommen, jedoch wurde damals nicht die ganze Fläche untersucht. Im Jahre 1930 entdeckte die Verfasserin hier drei Bestattungen der zweiten Hälfte des XII. Jahrhunderts in Holzkistensärgen. Am Finger des einen Toten wurde ein Bronzering mit auseinandergehenden Enden entdeckt.

Neben den Toten wurden Überreste einer Erdhütte aus der ersten Hälfte des XII. Jahrhunderts aufgefunden, die zur Zeit der Bestattung schon verlassen war. In der nördlichen Ecke der Erdhütte, die mit Kohle und Asche gefüllt war, wurden Überreste eines Herdes entdeckt. An dieser Stelle wurde die grösste Anzahl von gebrochenen Tierknochen, Fischschuppen, Tongefäßfragmenten aufgefunden. Unter den letzteren befand sich auch ein Kortschahenfragment. Solch ein Fragment mit der Aufschrift „Unsere volle Kortschaha“ wurde schon früher in Kyjiv aus Tageslicht gebracht. (Siehe Lichtbild auf dem Einband der „hronik“). In der schräg gegenüberliegenden südlichen Ecke dieser Wohnstätte fanden sich Überreste einer Feuerstelle, in dessen Nähe mehrere Eisenschlakstücke lagen.

Unter den Stempeln auf dem Boden der Gefässe, tritt ein interessantes Zeichen auf, wo ein Dreizack vorkommt, das dem Stempel auf den Münzen Swjatopolsk (zu Anfang d. XIII. Jahrhunderts) sehr ähnlich ist.

Die obengenannten Ausgrabungen sollen im Jahre 1931 weitergeführt werden.

ERFORSCHUNG DER SOPHIENKATHEDRALE IN KYJIW IM JAHRE 1930 von Wasil Basylewitsch

In den letzten Jahren hat das Volksaufklärungskommissariat der Ukrainsche S. R. R zweimal spezielle Summen, für die Erforschung des bekannten Baudenkmales des XI. Jahrhunderts, der Kyjiwer Sophienkathedrale ausgesetzt. Für die, im Jahre 1928 ausgesetzten Mitteln, wurden die Freskomalereien auf den inneren Wänden des südlichen Turmes genau un-

tersucht, befestigt und gereinigt. Die im Jahre 1930 ausgesetzten Mitteln ermöglichen ein weiteres systematisches Studium der Mosaiken.

Diese Arbeit wurde Prof. N. Sytschow anvertraut. Zur Ausführung wurden Dachsparren der Hauptkuppel in 5 Stockwerken aufgesetzt. Bei vorläufiger Untersuchung erwies sich die Mosaik in sehr schuzigem Zustande. Nach dem Schmutz, Suss und Staub, beseitigt wurden erwies es sich, dass bei weitem nicht alle Mosaiken sich gut erhalten haben,—viele Teile sind verschwunden und wurden im Jahre 1882, als die Kathedrale restauriert wurde, durch grobe Malerei ersetzt. Einige Mosaikenteile, die sich uns von ursprünglichen Zeiten erhalten hatten, hatten sich stellenweise von den Wänden losgelöst und würden im Jahre 1882 mit grossen Nägeln wiederbefestigt. Doch diejenigen Teile, die sich mehr oder weniger erhalten haben, Zeichnen sich durch Schönheit und Farbenreichtum aus. Alle einzelnen Arbeitstadien sind durch entsprechende Akten und Lichtbilder fixiert.

NUMISMATISCHE FUNDE IM „ERSTENMAIKREIS“ DIE DEM BEZIRKS-MUSEUM FÜR ERDKUNDE 1927—1928 GELIEFERT WURDEN

von Pawlo Charlampowitsch

Der Verfasser vermerkt alle Funde von Münzen, die das Museum während der betreffenden zwei Jahre registriert hat und teilt sie nach den Kreisen ein, wo die Funde gemacht wurden. Grösstenteils sind es russische Münzen aus dem XVIII—XIX Jahrhundert.

UNTERSUCHUNGEN EINES SCHLOSSSES DER EHEMALIGEN FÜRSTEN OSTROZSKY IN STAROKONSTANTYNJW

von Akad. Oleksa Novitzky

Der Verfasser hat 1930 das obengenannte Schloss besichtigt und 15 Entwürfe, 9 Zeichnungen und viele Lichtbilder davon verfertigt.

Die Untersuchungen ermittelten, dass die gegenwärtigen Teile des Schlossgebäudes nicht gleichzeitig entstanden sind: die Westseite allein stammt aus dem XVI. Jahrhundert—die mittlere Seite jedoch ist später erbaut worden.

ÜBERRESTE DES SCHLOSSES CHMILNYK, IN PODOLIEN

von Natalija Kotzubinska

Während ihrer Forschungsreise im Sommer 1930 nach Chmilnyk, hat die Verfasserin Überreste eines im XIV. Jahrhundert erbauten Schlosses besichtigt.

Vom alten Schlosse ist nur ein Eckturm, einige Mauerreste und zwei zweistöckige Bauten, die durch Kontrforsen gestützt sind, übrig geblieben.

EINE ARCHÄOLOGISCHE NOTIZ

Serhij Rklizky

In diesem Artikel erwähnt der Verfasser, im Zusammenhang mit dem Austausch zum Kulturwerten zwischen der U. S. S. R. und RSFRR eines numismatischen Schatzes, der im Jahre 1898 in Kyjew während der Renovierung der grossen Lawrakirche gehoben wurde; wie auch einer Menge byzantinischer Goldmünzen und Armbänder vom X—XI. Jahrhundert, die im Jahre 1899 in Kyjiw entdeckt wurden.

ZUR FRAGE ÜBER METHODOLOGISCHE ÄNDERUNGEN IM STUDIUM DER ARCHÄOLOGIE, II

K. T.

Diese Anmerkung ist eine Ergänzung zu dem in der zweiten Nummer der „Chronik der Archäologie und Kunst“ veröffentlichten Artikel. Hier

werden andere Werke erwähnt, die neue Richtungen in dem Studium der Archäologie ermitteln, und zwar: der Artikel von B. Lunin—Aus dem Wege zur marxistischen Archäologie („Schidni Swit“ N—4—5, 1930.) und ein Artikel von Tan-Bogorasa „Zur Frage über die Anwendung der marxistischen Methode bei dem Studium ethnographischer Erscheinungen“ (Etnografija, 1930—N. 1—2). Es werden auch die Expeditionen des Jahres 1930 (laut Meldungen des Historischen Staatmuseums in Moskau), die soziologische Aufträge hatten, erwähnt und die auch neue Wege in der Wissenschaft aufweisen.

VARIA

Die Liesener paläolithische Expedition des Anthropologischen Kabinetts der Ukrainischen Akademie der Wissenschaften im Mai—Juni und September—Oktober 1930 (laut Meldungen L. K.).—Auskundschafter auf den Dünernstationen, Kreis Tschernobyl und Schepelizc im Jahre 1930.—Archäologische Forschungen im Kreis Perejaslov im Jahre 1930. A. Piont k o w e k y.—Ein seltener Überrest aus dem Zeitalter des späteren Neolits.—Archäologische Forschungen im Jahre 1929 der archäologischen Expedition aus dem Donezgebiet im Kreis Luhanschina (nach den Angaben S. L o k t u s c h o w dem Archäologischen Komitee zugesandt wurden).—Aus der wissenschaftlichen Forschungsarbeit des Archäologischen Komitees über die Erlernung der Tripolyekultur.—Archäologische Forschungen im nordwestlichen Gebiet des Kaukasus (laut Angaben von Prof. N. A. Sacharow über die archäol. Forschungen im nordwestlichen Gebiet des Kaukasus, Zeitschr. „Nowyj Wostok“, N. 26—27, 1929, Abt. der Chronik).—Ausgrabungen auf der Insel „Beresaj“ im Jahre 1930.—Entdeckung der gemalten slavischen Keramik.—Das Naturschutzgebiet „Knjaža Hora“. D. M.—Aus der Leistung der Dnipropetrowsker Inspektion für Schutz der Kulturdenkmale vom Jahre 1929—1930 (aus der dem Archäologischen Komitee zugesandten Kopie der Meldung des Dnipropetrowsker Komission für Schutz von Kulturdenkmälern).—Zum Bericht über die vom Prof. Charlampowitsch vorgenommenen Ausgrabungen im Erstenmaikreis im Jahre 1929.

WISSENSCHAFTLICHE FORCHUNGSANSTALTEN

Einiges über die IV Tagung der Anatomiker, Zoologen und Histologen des Rätebundes in Kyjiw. A. N.—Anfertigung von archäologischen Karten der Ukraine.—Die Sophienkommission des Ukrainischen Archäologischen Komitees (W. U. A. K.)—Barwinok.—Sozialistischen Wettbewerb zwischen dem Histosisch-archäologischen Museum in Cherson und dem Museum in Mykolajiw.

NEKROLOG

Dem Andenken des Professors S. S. Dlogewsky
KRITIK UND BIBIOGRAPHIE.

J. I. M e s t s c h a n i n o w „Kromlechen. Ein Japhetidologischer Ausflug ins Gebiet der klassischen Welt.“ Leningrad, 1930 Staatsverlag, A. I. M. K Band VI, Lieferung III)—K. K o r s e h a k. A. A. A r z i c h o w s k y „Grabhügel (Tumulus) der „Wjatischti“. R. A. N. I. O. N., 1930, Moskau (Russische Assoziation der wissenschaftlichen Forschungsinstitute für Sozialwissenschaft)—W. K. N. M a k a r e n k o „La civilisation des Scythes et Hallstatt“. Eurasia Septentrionalis Antiqua V, Helsinki, 1930—S. M a h u r a. W. I. A n t o n i e w i c z „Zagadkowe amforki z Ukrainu“, Warszawa, 1930 Abdruck aus Band 13 „Światowita“ Kosłowska E. B e r t s c h e n k o „Wandmalerei des ukrainischen Bauernhauses und seiner wirtschaftlichen Gebäude.“ Heft 1. Kreis Dnipropetrowsk. Ukr. Staatsverlag, Charkiw—1930—Kyjiw—D. M. „Ornamentik der ukrainischen Volksstickerei“. Zeichnungen von W. Pawlenko—Text und Redaktion von L. Sosenberg. Ausgabe 1 und 2. (Knyhopiskja, ohne Jahresdatum), Charkiw. M. N o v i t z k a.

З М І С Т

	Стор
Торфовища-болота та які значення вони мають для археології— Леонід Дмитров	3
Черепашка цію як першісне ганчарське знаряддя. 2 таблиці (I, II)—Кирило Коршак	13
Геленістична оселя в Лузанівці біля Одеси. 1 таблиця (III)— Г. Штейнванд	29
Археологічні розвшуки на Сосницчині року 1927. 4 таблиці (IV—VII)—Юрій Виноградський	33
Звідомлення про розкопи біля Золотої брами у Києві восени 1926 року. Проф. Василь Ляскоронський. 1 таблиця (VIII)	45
Розкопи року 1930 в Києві на горі Дитинці—Валерія Коз- ловська (звітлина за обгорті "Хроники").	49
Роботи по обслідуванням мозаїк Київської Софії року 1930— 2 таблиці (IX—X)—Василь Базилевич	53
Нумізматичні знахідки на Першомайщині, що надійшли до Округового краєзнавчого музею за час 1927—1929 рр.—Павло Харлампович	57
Звідомлення за досліди кол. фортеці княз. Острозьких у Ста- роқонстантинові року 1930—акад. Олекса Новицький	67
Рештки замкових будов у м. Хмільнику на Поділлю—Наталія Коцюбинська	68
Археологічна загадка (про київські скарби, що їх знайдено у роках 1898—99)—Сергій Рікліцький	69
До питання про методологічну перебудову вивчення археології П. К. Т	73

VARIA

Мізенська палеолітична експедиція Кабінету антропології ВУАН у травні—червні та вересні—жовтні року 1930 (з повідом- лення Л. К.). Рекогносіювання на дюнних станицях Чорнобиль- ського та Шепелицького районів року 1930. В. Археологічні розвідки в Переяславському районі року 1930 А. Піонковський. Невви- чайна пам'ятка з доби пізнього неоліту. Археологічні досліди року 1929 Донбаської археологічної експедиції на Луганщині (з повідомлення С. Локтюшова за ті досліди, надісланого до ВУАКу). З науково-дослідчої роботи Комісії ВУАКу для вивчення три- пільської культури. Археологічні досліди на Півн.-західному Каз- казі (з повідомлення проф. Захарова жур. "Новий Восток" ч. 26—27) Розкопи на о. Березані року 1930. Виявлення фарбованої слов'ян- ської кераміки. Заповідник Княжа-Гора. Д. М. З діяльності Дніпро- петровської краєвої інспекції охорони пам'яток матеріальної культури за 1929—30 р. (з копії повідомлення Дніпропетровської інспекції, надісланої до ВУАКу). До повідомлення про розкопи П. Харламповича у Першомайській округі року 1929	79

ПРАЦЯ НАУКОВО-ДОСЛІДЧИХ УСТАНОВ

Стор.

Дещо про 4-й з'їзд анатомів, зоологів та гістологів Союзу у Києві — А. Н. Укладання археологічних мап території України. Со- фійська Комісія при Всеукраїнському Археологічному Комітеті ВУАН— В. Барвінок. Умова на соціалістичне змагання поміж Херсонським державним іст. арх. музеєм та Миколаївським	87

НЕКРОЛОГІЯ

Пам'яті С. С. Дложевського	95

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

И. И. Мещанинов. „Кромлехи“. Ленинград, 1930 (Изв. Гос. Ак. Ист. Мат. Культ., т. VI, вып. 3)—К. Коршак. А. В. Арцихов- ский—„Курганы вятичей“. Москва (Рос. Асс. Н. Исл. Инст. Общ. Наук)—В. К. Н. Макаренко. „La civilisation des scythes et Hallstatt“ Eurasia Sept. Ant. V. Helsinki 1930. С. Магура. Wl. Antoniewicz „Zagadkowe amforki z Ukrainy“ Warszawa 1929 (Bidł. s. m. XIII Światawita)—В. Козловська. С. В. Берченко „Настінне мальо- вання українських хат та господарських будівель при них“, зо- шит I Дніпропетровщина. Харків 1930—Д. М. „Орнаменти україн- ського народного вишивання“ рис. В. Павленка, текст і редакція Л. Розенберга, вип. I, II (Книгоспілка без зазн. року) Харків— М. Новицька	97
Резюме німецькою мовою	106

Всесоюзний Археологічний Комітет ВУАН.

**Коротке звідомлення за археологічні досліди
р. 1925.** К. 1926.

Вадим Модзалевський. „Гути на Чернігівщині“
К. 1926.

„Трипільська культура на Україні“. Збірник 1.
К. 1926.

Проф. Г. Павлуцький. „Історія українського орна-
менту“. К. 1927.

„Коротке звідомлення за досліди р. 1926“ К. 1927.

„Хроніка археології та мистецтва“ ч. 1. К. 1930.

„Хроніка археології та мистецтва“ ч. 2. К. 1930.

ЗМІСТ 2 ЧИСЛА „ХРОНІКИ“: Пам'яті невтомного працівника видатного геолога, академіка П. А. Тутковського (1858—1930).—Палеолітична стація в м. Іскорості—К. Коршак. Важливі матеріали до встановлення відносної хронології трипільських селищ (з приводу праці І. Костжевського)—П. Курінний. Бронзові прикраси з давнього поховання на терені заповідника ім. Заболотного (с. Чоботарка Тульч. Окр.)—В. Козловська. Фалари Ізюмщини—М. Сібільов. Новіші археологічні досліди на терені Білоцерківщини—В. Козловська. Випадкові знахідки за р. 1927 (з архіву ВУАК-у)—С. Магура. Розкопи могили у с. Ліхолітах Ісрлівського р. на Шевченківщині р. 1928—П. Араменко. Звідомлення та досліди в галузі українського мистецтва р.р. 1928—1929—проф. С. Таранушенко. Київський некрополь II. Щекавиця. (могили магістратських діячів)—Ф. Сенгалевич. До питання про методологічну перебудову вивчення археології.—К. Т. Далі подано розділи—„Varia“, „Праця науково-дослідчих установ“, „Критика та бібліографія“.

Ціна 1 крб.

